

Дагыстан адабияты

Байтерек

Йылда эки кере шыгады

2 / 2026

июль - декабрь



*ФАРИДА СИЙДАХМЕТОВА,
КЧР - дынъ халк шайири*



БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Адабиятлы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель:
Министерство цифрового
развития, информации
и печати
Республики Дагестан.

2
2026
июль - декабрь

Редакция республиканских
литературных журналов «Соколёнок»
и «Литературный Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ:

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

«Заманлар арасында коьпир», илми макала...3
Москвада, Кызыл майданда оьткен «Ногай-
лар» монографиясынынъ презентациясы акын-
да билдируьв.....9

ОЬКТЕМЛИК ТУВДЫРГАН АЬДЕМЛЕР АКЫНДА

«Тувган элин коршалав – уьйкен борыш», ма-
кала.....12
«Эр кисидинъ аьрекети», макала.....13
«Аталыгымыздынъ оьктемлиги», макала.....14
Халмырза Кумуковтынъ эстелигин сыйлап.17
«Данъклы атайынынъ йолы ман», макала....19
«Бирге биз – куьш», макала.....20
«Явды бирлик, тыпаклык енъер», макала....21
«Алал уьйдинъ коьримли увылы», макала...22
«Тувган тил - халктынъ яны», репортаж.....25

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

«Илмиге эм халкка кызмет кылуьв». Роза
Джанибековадынъ 100-йыллык мерекесине ба-
гысланув.....28
«Яны тувган шоьлинде болган». Д.Шихмур-
заев акында макалар.....30
«Калемдасым». Фарида Сидрахметовадынъ
яратувшылык суьврети.....34
«Абырайлы оькьтуьвшымыз». Белгили илми
куллыкшысы Юмаьв Каракаевти эскеруьв.....39
«Алибий Романов – ногоай халктынъ акыны»,
макала.....42
Эльмира Кожасвадынъ. Кумлы авылына
багыслаган яратувшылык иси.....46

Бас редактор
М. М. Ахмедов

Редактор
Б. Кулунчакова

Редакциядың коллегиясы
А. Исмаилов (*бас редактордың*
орынбасары)
М. Авезов
В. Казаков
Э.Кожаева
Ш.Курмангулова
З.Магомедова

Редакциядың адреси:
367025, Махачкала,
Даниялов орамы, 55

БАЙТЕРЕК №2
На ногойском языке
июль - декабрь

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

«Бирлескен аьелде» деген китабтен алынган авторлар.....	56
Бийке Кулунчакова. «Базардан сонъ», «Зарипат». Хабарлар.....	61
Гульфира Бекмуратова. Ятлавлар.....	71
Салимет Майлыбаева. Ятлавлар.....	76
Джамиля Аманбаева. Ятлавлар.....	80
А. Капанов. «Абдулла йыравдынъ шайделигинен». Макалалар.....	83

ОКУВШЫЛАРДЫНЪ ОЙ ЯЗБАЛАРЫННАН

Етимге де бир куьн тувар.....	90
«Йоллар, йоллар» Ф.А.Абдулжалилов.....	90
Ана тилим – ногой тил.....	91
Халкымыздынъ соьз байлыгын саклайык.....	92
«Келинъиз, асык ойнайык!».....	94
Юмаклар дуниясында.....	95
Енъуьвши кызлар.....	96

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00412 выдан Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от 22.04. 2019 г.

Выход в свет 15.10.2026 г.
Подписано в печать 3.09. 2026 г.
Тираж 198 экз. Заказ № 1870.
Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.
Формат 70х108 $\frac{1}{16}$.
Усл. печ. л. 8,75. Уч. изд. л. 7,18.
Физ. печ. л. 6,25

Редакция: «Редакция республиканских литературных журналов “Соколёнок” и “Литературный Дагестан”».

Адрес редакции:
367000, РД, г.Махачкала, ул. Даниялова, 55.
e-mail: litdag@mail.ru, **сайт:** litdag.ru;
tg: litdag; **vk:** litdag

Издатель: ГБУ РД «Этномедиахолдинг “Дагестан”»
Адрес издателя: 367018, г. Махачкала, пр.
Насрутдинова, 1-а.

Отпечатано в ООО «Издательство «Лотос»»,
367018, РД, г. Махачкала, ул. Времена года, 6.

Тарих эл илми шыгармалары

ЗАМАНЛАР АРАСЫНДА КОБПИР: ЗАИДА ЗИНЕЕВА НОГАЙ МАДАНИЯТЫНЫНЪ ТАРИХИНДЕ

Ногай халкынынъ тарихинде бир аьелдинъ бир неше аркасы ызлы-ыз миллет озиншелигининъ сакланувына косымын этип, биревден баскасына маданиятка кызмет кылувдынъ коьшуьвининъ, тебенли аьдетин коьрмеге болады. Сондай байланыстынъ яркын коьриниси – ногай маданиятынынъ тарихи мен бактылары узилгисиз байланыслы ярыкландырувшылардынъ сав династиясынынъ асабасы – Карашай-Шеркеш илми-тергев институтынынъ халклар этнологиясы боьлигининъ алдышы илми куллыкшысы, тарих илмилерининъ кандидаты, доцент Заида Залимхановна Зинеева.

Онынъ атасы – Залимхан Оразакаевич Зинеев (1948-2013) шыгармалары аьлиги ногайлардынъ сазынынъ йогары оьлшемли сесин кеплеген, ногай халкынынъ аьлиги замангы саз маданиятынынъ негизин салувшысы, биринши йогары кеспили композитор -- анъ шыгарувшы болып кирген.

Анасы беттен Заида Залимхановна атаклы ярыкландырувшы, ногай язувын туьзуьвшилерининъ бириси Мустафа Садинович Садиновтынъ (Темирбулатовтынъ, 1890-1980) йиеншери болады. Педагог, фольклоршы эм араб тилин тергевши бола келип, миллет билимлендируьв туьзилисининъ, кепленуьвининъ булакларында турган, ногай мектеблерине биринши китаблерди туьзуьвде катнаскан. Уллы Аталык кавга йылларында Грозныйга ногай китаблерининъ шыгарылувында катнасув уьшин шакырылып, кавга заманынынъ аьллеринде мектеблерди керек кулланмалар ман канагатлав уьшин, ол яваплы редактор эм корректор кебинде куьшин аямай ислеген.

Онынъ атайы Тен-Али Карагулов (1920-1960) – ямагатшылык-политикалык аьрекетшиси, Караногай РК ВКП(б)-нынъ биринши секретари, Ногай шоьлинде хозяйстволык эм маданият курылысынынъ булаклы уйгынлавшыларынынъ бириси. 1950-нши йылларда онынъ каныгыслы карасы ногайлардынъ этно-тиллик озиншелигин саклавдынъ маьнели себеби болган. Караногай районына эки автобус – бириси татар тилининъ окытувшылары ман, баскасы татар тилинде окув китаблери мен келгенде, Тен-Али Карагулов: «Ногай балалар ногай тилин окыяклар!» – деп каты билдирген. Сол токтас Ногай шоьлининъ ногайларынынъ савлай аркасына тиллерин саклавга амал берген.

Заида Зинеевадынъ яшав йолынынъ маьнелиги – ол ата-бабаларынынъ саз эм ярыкландырувшы асабалыкларыннан ногай халкы акында фундаментальли илмиге коьшип, халкына сол аьел кызмет кылувын олар ман келисте бардырады.

Заида Зинеевадынъ кеспилик йолы 1988 йылда Дагестан оькиметлик институтынынъ тарих факультетине окувга туьсуьвден басланган. 1993 йылда ол ВУЗ-ды «Тарихтинъ эм праводынъ окытувшысы» деген кеспи бойынша кызыл дипломга кутарган. Кеспиди ойшылы сайлаган: тарих аьлиги заманды

анълавга эм халктынъ маданият эстелигин саклавга ашкышты беретанын сезген. Тергевши зегенлиги Заида Залимхановнада аэле студент йылларында, ногайлардынъ тарихи бойынша архив материалларын уйренип баслаганда белгиленген -- тап эне солар онынъ кандидатлык диссертациясынынъ негизине ятканлар.

1993 йылда, институтты кутылганнан сонъ, ол базлас бойынша Карашай-Шеркеш гуманитарлык тергевлер институтынынъ ногай боблигининъ тарих эм этнография секторынынъ кишкей илми куллыкшысынынъ ис орнына ыткен. Сол отан уш оныллыкка онынъ илмилик «пропискасы» болган. 1994 йылда, куллыгы ман биргесине, ол Армавир педагогикалык институтынынъ аспирантурасына заочно туьскен. Онынъ илмилик етекшиси атаклы кавказовед, тарих илмилерининъ докторы, профессор, Керуьв Кавказ халкларынынъ тарихи бойынша ийги танылувлы илмилик мектебининъ негизин салувшысы Виталий Борисович Виноградов болган. Онынъ етекшилиги мен Заида Зинеева ногай тарихининъ аз тергелген бетлерининъ бирисине – 18 ымирдинъ биринши яртысынынъ шагына, Керуьв-Куьнбатар Прикаспийининъ ногайлары Россия ыкметине косылувларынынъ йолын тергевге кирскен. Темады сайлавы онынъ тек янъылыгы ман туьыл, онынъ булакы маънелигин анълав ман белгиленген. Тап эне сол заманда регионнынъ этникалык картасы кепленген эм халктынъ хозяйстволык, социаллык эм маданият яшавында терен туьрленислер бардырылганлар.

Илмилик биографиясынынъ йогары коьрсетими кандидатлык диссертациясынынъ яркын яклавы болган. Ол 2001 йылдынъ 28 декабринде РАН-нынъ Дагестан илмилик орталыгынынъ тарих, археология эм этнография институтында озган. «Керуьв-Куьнбатар Прикаспийининъ ногайлары 18 ымирдинъ биринши яртысында» тема илмилик ямагатшылыгынынъ бир давыстан макулланувын тапкан. Официаллы яваплавда куллык «бизим кыралымыздынъ халкларынынъ тарихин тергевге маънели косымын киргистеди», деп белгиленген. Бас етими деп илмилик янъылыгы белгиленген: «ногайлардынъ этнополитикалык эм социал-экономикалык тарихининъ аспектлерин комплексли тергевге ымтылыс биринши кере этилген». Айырым белгиленгенинше, диссертациядынъ материаллары савлай Керуьв Кавказдынъ тарихи бойынша тамамлав куллыклардынъ келеектегисине баалы косым болганлар. 2002 йылдынъ 15 февралинде РФ Йогары аттестациялык комиссиясы Заида Зинеевага тарих илмилерининъ кандидатынынъ дережеси берилуьвин беркиткен. 2013 йылда онынъ илмилик сыйы РФ ВАК-ы ман доценттинъ атын беруьв мен беркитилген.

2001 йылдан алып З.З.Зинеева тарих-этнологиялык карасына негизленип, ызлы-ыз ызлик тергев программасын ырлендиреди. Уш оныллыктынъ бойында ол юзлеген илмилик куллыкларды туьзген, олар ногай цивилизациясын уйренуьвдинъ коьп яклы кебин туьзедилер. Онынъ баспалавлары теренлиги мен, методологиялык янъылыгы ман баскаланадылар. Илмилик кызыксынувларынынъ туьрленуьви де коьз алдында: эгер эртедеги баспалавларында политикалык эм социал-экономикалык тарихке эс этилген болса, заманнынъ ызувы ман туспарлануву материаллык эм материаллык болмаган маданиятты комплексли уйренуьвге авыскан.

Этнополитикалык эм социаллык тарихтинъ калыбында алим булакы темаларды, дайым олардынъ маъселели майданларын кенъейте берип, уйренуьвин теренлетеди. Маънели етимислердинъ санына ногай асылыннан ке-

пленген феодал кабатларын эм дворянствоны тергевлер боладылар («Ногай бий Юсуфтын асабалары Россиядын ямагатшылык эм маданият яшавында» (Н.Б.Юсуповтын яшав аьрекетинин коьриминде (1827-1891)), 2014; «Россия империясынын феодал кабатларынын кепленувинде ногайлардын катнасувы акында соравга», 2006; «Липки: айырым баскаланган ногай асыллы дворян куьбинин тарихинен», 2016); Тарков шамхальствосынын этнополитикалык катнастарынын туьзилсинде ногайлардын туткан орынларынын тергелуви (2017); казакшылык пан тарихлик байланысыннан реконструкция («18 оьмирдин биринши яртысында Керуьв-Куьнбатар Прикаспий ногайларынын казаклар ман оьз ара байланыслары», 2003), калмыклар ман («Ногай-калмык байланысларынын тарихинен», 2015), крым татарлары ман («Ногайлар эм крым татарлары: тарихлик байланыслар акында соравга», 2024) эм осетинлер мен (16-19 оьмирде Керуьв Кавказда этнополитикалык контексте ногай-осетин байланыслары», 2014).

3.3.Зинеевадын куллыкларында маьнели орынды этнография эм аьдеттеги маданиятты уьйренуьв тутады. Бу циклдин куллыклары яшав аьлинин эм дуныя карасларынын туьрли якларын курсап аладылар: аьдеттеги хозяйство (малшылык, ершилик, сатув-алув), материаллык культура («Ногайлардын аьдеттеги маданиятларында ас», 2024; «Шай ногайлардын тамакланувынын миллет аьдетинин бир кесегі: этнологиялык суьвретленуьви», 2024), сондай болып, материаллык болмаган маданият кесеклери, халк театрын да киргистип («Аьдеттеги маданияттын кесегі кебинде Ногай оьртеке кувыршак театры», 2025) эм дин ьнанувлары («Ногайлардын аьдеттеги исламында диннин эрте кеплеринин асабалыгы», 2023).

3.3.Зинеевадын тергевлеринде айырым эм бек маьнели йоьнелислерди этнопедагогика эм аьдеттеги ойындар маданияты тутадылар. Оларда халк тербиялавдын йосыклары йорыкландырыладылар («Ногай этнопедагогикасы: тербиялавдын туьрлилери, амаллары эм йосыклары», 2021) эм аьр яклы ойын аьдетлери тергеледилер – спорт сынастарыннан аьдет практикаларына дейим («Ногайлардын аьдеттеги спорт ойындары эм сынаслары», 2020); «Ногайлардын тыншаюв ойындары эм юбанувлары», 2021; «Аьдеттеги ногай байрамларынын эм аьдетлеринин ойын ягы», 2023).

Оьз алды йолына социалмаданиятлык тарих эм интеллигенциядын яшавы шыгарылган. Аьлим совет властинин маданият политикасынын аьлинде миллет интеллигенциясынын кепленувинин барысын тергейди («Совет властинин маданият политикасы ман байланыста ногай интеллигенциясынын кепленуви», 2018; «Ногай интеллигенциясынын тарихинен (19 оьмирдин соньы – 20 оьмирдин басы)» 2014) эм баскалар.

Айырым эс этуьвге алдышы аьлим-ногаеведлерге багысланган илми-биографиялык макалалар цикли тийисли. Сол куллыклары ман 3.3.Зинеева маьнели борышын: илмилик билимнин асабалыгын туьзеди, ногай маданиятын билуьвдин булакларында болганлар акында эстеликти беркитеди. Солардын санында – аьлиги заманнын ногаеведениесинин кепленувинде эм тюрколог Ю.И.Каракаевтин лингвистлик куллыкларынын тарих-этнографиялык баалыгын ашатаган илмилик асабалыгын тергевде В.В.Трепавловтын булаклы орны акында макала.

Босына тувыл, 3.3.Зинеевадын тарихографикалык эм методологиялык рефлексиясынын оьрленуьви «виноградов мектебинин» ойлар йолында эм

онынъ «россиялы» принципинде оърленуъви (2002 эм 2008 йыллардынъ куллыклары). Онынъ баъри тергевлерининъ методологиялыкъ оъзеги тарихти, этнологияды, культурологияды, лингвистикады эм антропологияды бириктиретаган ызлы-ызлык дисциплиналар ара синтез болган. Тап эне сол карас ногай маданиятынынъ буътин илмилик суъвретин туъзбеге амал берген. Сол йолдынъ тамамы эм йогары етимиси «Ногайлар» фундаментальли куллыктынъ – ямагатлык монографиядынъ яваплы редакторы эм бас боъликлерининъ авторы кебинде аълимнинъ булаклы орынды тутувы болды (М.: НАУКА, 2024). Ол Н.Н.Миклухо-Маклай атлы РАН этнология эм антропология институтынынъ «Народы и культуры» сыйлы академиялык сериясында шыккан.

Бу топламадынъ туъзилуъвининъ тарихи – йогалгандай болып коъринген проектти оъзлик ой беруъв янландырмага болаяктынъ яркын коъриниси. 2018 йылдынъ сонъында, Россиялык оъкиметлик библиотекасында атасынынъ оърнершилиги акында материалдынъ уъстинде куллык эте келип, З.З.Зинеева РАН ИЭА-да ногай халкы акында толтырылмаган проекттинъ бар болувы акында анъламастан билген. Институтка аъризелеви сол факты беркиткен эм проект аъле 2015 йылда ябылганын эм сериядынъ уъстинде куллык тамамлавга келетаганын анълатканлар. Болаяк китабтынъ маънелигин анълап, З.З.Зинеева аърекетлемеге кереги акында карарын алган. Биройшылар куъби мен уъш айдынъ бойында янъы аъризе аъзирленген. Сонъ Россиялык тарих институтына Евразиядынъ коъшпели халкларынынъ тарихи бойынша 1-нши номерли специалист – тарих илмилерининъ докторы Вадим Винцерович Трепавловка барув булаклы болды. «Вадим Винцерович, «Халklar эм культуралар» серия тамамланады эм бизге, ногайларга, сондай китаб бек маънели. Сизден баска бизге соъзимизди караткандай аъдем йок», – деп айтканын эске алады Заида Залимхановна. В.В.Трепавлов, этилеек заттынъ маънелигин анълап, баспа проектин басшыламага разы болды. Онынъ демевди шешуъвши болды: сериядынъ бас редакторы, академик В.А.Тишков пан кезуъвли йолыгыста, аълимнинъ сыйы проектке «ясыл шыракты» бермеге ынандырды. В.В.Трепавлов пан келисуъв бойынша, З.З.Зинеева коллегалары-специалистлерге хатлар йиберди. 30 аълимнен – РАН (ИЭА, ИРИ) академиялык институтларыннан, Керуъв Кавказдынъ илмилик учреждениелериннен, сондай болып, Белоруссиядан эм Азербайджаннан тергевшилерден аълемет коллектив туъзилди. Сондай элшилик материалдынъ аър яклы курсалувын аъжетсизлеген эм проекттинъ маънелигин белгилеген. Боътен де, илмилик этикады З.З.Зинеевадынъ аркадан-аркага коъширилуъвлерге каты карасы тутады: монографияга толы яналас авторлар кебинде яшавдан кеткен классиклер – С.Ш.Гаджиевадынъ, фольклоршы эм адабиятшы А.И.-М.Сикалиевтинъ (Шейхалиевтинъ) эм тарихши Б.-А.Б.Кочкаевтинъ куллыклары киргистилгенлер.

2019 йылдынъ январъ айында маглуматлар фундаментальли тергевлердинъ Россиялык фондына берилгенлер. Проект рецензентлердинъ йогары бааланувын эм грантлык демевди тапкан. «Эгер В.В.Трепавлов йок болган болса, бизим йолымыз коъпке кыйын, а, белки, бир затсыз кутылаяк болар эди. Онынъ каныгыслыгы мага ийгилик истинъ коъриниси болып коъринди», – деп белгилейди З.З.Зинеева.

Яваплы редакторлардынъ бириси болып беркитилип, уйгынлавшы эм илми куллыктынъ уйкен оълшемин ол оъзине алды. «Наука» китаблер баспасынынъ бас редакторы И.В. Ключкинадынъ белгилевинше, З.З.Зинеева «баспага «Но-

гайлар» топламасын редакциялык абзирленуэвине киресе келип, оэзине тек уйгынлавышы тувыл, китабтын айырым баслары бойынша илмилик куллыктын бас кесегин алган... Онын редакторлык карасы талаплыктын эм икрамлыктын сийрек келисуэви мен баскаланган: ол, авторлар ман компромисслер тавып эм соны ман биргесине текстин академиялык ольшемин саклап, китаб уэстинде куллыкка савлай яшавынын иси болганша караган».

Айырым етимиси аннотировать этилген суэвретлер тизбесин туэзуэви болган. 3.3.Зинеева Россиядын алдышы музейлери мен эм архивлери мен исе-суэвди йорыклаган. Олардын санында: РГАДА, РГВИА, Оькиметлик Эрмитаж, Кунсткамера, Россиялык этнографиялык музейи, Дагестан, Астрахань, Саратов, Ставрополь эм баска музейлер. Коьплеген суэвретлер илмилик кулланувга биринши кере киргистилгенлер, сол зат иске косымша булаклык баалыкты коскан.

2024 йылда шыккан «Ногайлар» топламасы 1992 йылда «Орыслар» деген китаб пан басланган атаклы сериядын 38-нши топламасы болган. Академик В.А.Тишков оны ногай халкы уэшин «тарих эм маданият бойынша стол энциклопедиясы» деп атаган.

Йогары белгиди куллыкка алдышы специалистлер-кавказоведлер бергенлер. Дагестан Республикасынын халк шайири эм Дагестан Республикасынын Басшысындагы аксакаллар Советинин агзасы Б.И.Кулунчакова РАН-нын ИЭА академиги В.А.Тишковка язган хатында булай белгилеген:

«...Бу куллык тек аталык этнологиялык илмисинин атаклы академиялык етимиси болып калмай, тарих яктан дурыслыктын эм илмилик реконструкциясынын белгилевши акты болады. Айырым белгилик эм маэNELIK баады 30 йыллык серия «Орыслар» деп басланып, ногайлар акында баспалав ман тамамланувды береди. Айырым илмилик, этикалык эм методологиялы илмилик билимлердин ызлы-ыз коьширилуэвинин принципин эндируэв болады. Топламадын редакциялык коллегиясы эм авторлар-туэзуэвшилер уйкен намыслыкты коьрсетип, тергевлери методологиялык фундаментти туэзген, яшавдан кеткен ногаевед классиклеринин: ногайлардын совет этнографиясынын негизин салувшысы Сакинат Шихамедовна Гаджиевадын; ногай фольклористикадын эм литературоведенидин аксакалы Ашим Имам-Маземович Сикалиевтин (Шейх-Али); ногай тарихлик илмисинин классиги Би-Арслан Балбекович Кочкаевтин куллыкларын толы праволы яналас авторлар кебинде киргисткенлер. Сондай карас тарихлик дурыслыкты кайтарып калмай, илмилик истин айырылгысыз кесеги болатан— алдын болганлардын косымына сыйлав, келеек академиялык тергевлердин кебин туэзеди.

Соэзимди тамамлай келип, оэзимнин терен ынанувымди эм сезимимди билдиргим келеди: «Ногайлар» топламасы — Уллы шоэL эм Уллы Россиялык тарихи арасында коьпир. Сизин исингиз тарихлик толылыкты токтастырган эм Аталыктын йылязбасында бизге законлы орынды кайтарган. Бу баспа оэзинин илмилик дурыслыгы ман, методологиялык теренлиги мен эм гуманистлик пафосы аркалы, специалистлерге стол китабы болып калмай, россиялык цивилизациясынын келеекте озгарылаяк полиэтникасынын эм коьп векторлыгынын методологиялык эталоны болаягына ынанаман».

Заида Залимхановнадын илмилик косымы тийисли танылууды тапкан. Карашай-Шеркеш Республикасынын Халк Йыйыны оны «йогары кеспилик усталыгы, коьп йыллык намыслы иси, емисли илмилик-тергев аьрекети уь-

шин» Сый грамота ман савгалаган. Бу танылуw методологиялык катылыкка, дисциплиналар ара кенъликке эм минсиз илмилик этикага таянган академиялык авасында берк сыйлав ман толыстырылады.

Ногай халкы акында энциклопедиялык билдируwлер уьстинде куллык этуwв аьлимге янъы уьйкен илми-уйгыншылык эм ярыкландыруw аьрекетин баславдынъ басы болды. Заида Залимхановна академиялык тергевлерди ямагатшылык эм маданият яшавда катнасуwы ман келистиреди, илми эм кенъ аудитория арасында байланыстыруwшы болады. Республикалык, керуwвкавказ эм федераллык СМИ-лер мен ислесуwви кыйын илмилик концепцияларды анъламлы эм маьнели кепте ямагатшылыкка еткермеге амал береди. 2025 йыда «Кызыл майдан» Халклар ара фестивальде ол «Миллет адабияты, ол не зат?» деген дискуссиядынъ модераторы болган. Дискуссиядынъ барысында тергевлерге булаклы карасы белгиленген: миллет маданияты эм адабият баскалардан айырым турмаидылар, а, боьтен де, Россия халкларына маьнелиги, баска аьдетлер мен дайымлык соьйлесуwвде яшайды.

3.3.Зинеевадынъ аьрекетин бирлик туъзилишти кеплейди, онынъ фундаментальди тергевлери, музей эм архивлик куллыгы, медиапроектлери бир-бирлерин байытадылар. Уьш онйыллык илмилик аьрекетининъ тамамы ол баспалавлар тизбеси тувыл, а кепленген тергевлер программасы. Онынъ калыбында ногай халкынынъ тарихи эм маданияты яшав аьрекетининъ баьри тармакларынынъ байланысыннан шыга келип ашыкланады: геополитикадан эм экономикадан тилге, яшав аьлине эм анъ байлык практикаларга дейим. Методологиялык оьзеги болып ызлы-ызлык дисциплиналар ара синтез калады. Сол зат ногай халкын кесеклеп уьйренуwвден таймага эм онынъ косылган сав илмилик дурбатын туъзбеге амал береди. Сондай карас ногаеведениединъ тек оьрленуwвине тувыл, Россияда аьлиги замангы тарих-этнологиялык тергевлердинъ методологиясына маьнели косым болады, илмилик анализдинъ эм маданият аьдетлердинъ синтезининъ пайдалыгын коьрсетеди.

Заида Залимхановнадынъ аьрекетининъ негизинде атасы, композитор Залимхан Зинеевтен асабага калган анълам: «Маданиятсыз миллет йок». Илмиди яйылдыруwга онынъ карасы енъиллетуwвде тувыл, терен ынануwында: «Халк акында илмидинъ маьнеси йок, эгер ол халкка кызмет кылмаса».

Ата-бабаларынынъ – миллет янынынъ саз келбетлерин туъзген композитордынъ, язувдынъ булакларында турган ярыкландыруwшыдынъ, тувган тилге праводы токтастырган ямагатшылык аьрекетшидинъ ислерин ала барып, Заида Залимхановна Зинеева аьелининъ борышын фундаментальди илми тармагына коьширген. Ол ногай халкынынъ маданият асабалыгын булай саклап калмай, онынъ толы илмилик дурбатын туъзип, ортакроссиялык илмилик эм маданият дуныясында берк орнын аьжетсизлейди. Онынъ оьз исине алаллык, ога косылган илмилик катылык эм тувган маданиятына суьюв йолы– озган эм келеек заманнынъ, аьел аьдетлери эм уьйкен илмидинъ арасында коьпир болмага болаяк аты беркитеди.

3.П.Бердиев, КЧИГИ-динъ КЧР халкларынынъ этнология боьлигининъ басшысынынъ борышларын толтыруwшысы, тарих илмилерининъ кандидаты.

Ногайлар. Россия тарихи эл Уллы шоьл арасындагы байланыс



2026-ншы йылдынъ тамбыз айынынъ 4-нши куьнинде Москва каласында «Кызыл майдан» фестивалинде «Халклар эм маданиятлар» академиялык сериясынынъ тамамлав топламасы «Ногайлар» монографиясынынъ презентациясы озды. Бу озьгерис Россия халкларынынъ бирлик йылына багысланып, РАН Н.Н.Миклухо-Маклай атындагы антропология эм этнология Институтынынъ 30 йыллык проектининъ сырагысы болды. Баспалавшыларга сол куьн тек китаб байрамы болып калмай, фундаментальли илмидинъ, патшалык политикадынъ эм коьп миллетли Россия ямагатынынъ узилмес байланысынынъ коьримли уьлгиси эди.

Бу китабинъ элимиздинъ бас каласында презентациясын озькеруьв акында ой ногай интеллигенциясынынъ юреклеринде тувды. Дагестан Республикасынынъ Халк язувшысы Бекбийке Исхак кызы Кулунчакова 2025-нши йылдынъ тамбыз айында Россия Илми Академиясына официальли хат йиберди, презентацияды озгарувдынъ баславшысы шоьлимиздинъ даньклы кызы эди. Сонынъ да себеби йок тувыл: 2024-нши йылда 300 экземпляр болып баспаланган монография тез алынды эм регионларда соралып басланды.

Бийке Кулунчакова озь хатында белгиледи: «Бу китаб уллы академиялык етимис болып калмай, илми реконструкция эм тарих аьдилликтинъ белгиси болды. Ол тарихти толысынша янландырды эм бизге Аталыгымыздынъ йылязбасында тийисли орынымызды кайтарды». Язувшы ийги белги деп «Орыслар» топлама ман басланган 30 йыллык сериясы ногайлар акында баспа ман тамамланды. Бийке Исхак кызынынъ баславы йогары дережеде эситилинди эм коь-

тергишленди. Онынъ «Ногайлар». - Уллы Шоъл эм Россиядынъ уллы тарихи арасында коьпир» деген метафорасы презентациясынынъ официалъли аты болды. Бийке Кулунчакова сыйлы спикер болып шыгып соьйлемеге презентацияга шақыртылды. Язувшы, узак йолга карамастан, Москва каласына келип, озъ халкынынъ тарихинде болып турган маьнели озъгеристе катнасты.

Презентациядынъ официалъли кезегин РАН президиумынынъ бас илми секретарининъ орынбасары Дмитрий Владимирович Иванов ашты. Ол академик, РАН илми-излестирувъ советининъ председатели, РАН вице-президенти Владислав Яковлевич Панченкодынъ хошлав шақырувын оқыды. Ол хошлав соьзинде аталык илмисине янъы баспалавдынъ маьнеси уйкен экенин белгиледи: «Ногайлар» топламасы маьнели академиялык серияларынынъ бирисин тамамлайды, а Россия халкларынынъ коьплиги патшалыктынъ куьш-куватынынъ эм илми билимининъ оьрленувининъ булагы болады. Владислав Панченко «Халклар эм маданиятлар» сериясын илми Академиясынынъ шынты оьктемлиги деп айтты, а онынъ китаблери – Россиядынъ этнографиялык йылязбалары.

«Илми» баспасыннан баспа аьрекети бойынша директоры Анастасия Геннадьевна Айдакова шыгып соьйледи. Ол «Ногайлар» топламасы соралатаганы акында айтты, регионлардан коьплеген шақырувлар келетаганын белгиледи. А.Айдаковадынъ айтувы ман, Россия халкларынынъ бирлик йылында РАН Н.Н.Миклухо-Маклай атындагы антропология эм этнология Институты ман соьйлесувге кол басылды: сериядынъ баьри китаблери «Илми» баспадынъ 300 йыллык мерекесине рас барып, кайтадан баспадан шыгарылаак, сол мереке 2027-нши йылда белгинеек.

Презентациядынъ модераторы, «Ногайлар» китабининъ яваплы редакторы, КЧР КЧИГИ халклар этнология боьлигининъ алдышы илми куллыкшысы, тарих илмилер кандидаты Заида Залимхановна Зинеева китабтинъ шыгувына буршав бермеге суьйгенлер де болганы акында ашык хабарлады. 2016-ншы йылда топламадынъ аьзирлев ислери токталды. Болса да, илми ямагатшылыгы эм миллет интеллигенциясы топламадынъ баспаланувын токтатпадылар. Бу проекттинъ куткарувына уйкен куллык З.Зинеева этти, онынъ байыр йигерлиги эм илми дипломатиясы ногай халкы уьшин маьнели исти ерине еткермеге амал бердилер. Онынъ тоьгерегинде баьри куьшлер де йыйылдылар. РАН корреспондент-агзасы, ногайлар тарихи бойынша алдышы специалисти, РАН тарих илмилер докторы В.Трепавловтынъ коьтергишлеви мен З.Зинеева Россиядан, Азербайджаннан, Беларусьтен, Казахстаннан излестируввшилер коллективин йыйнады. Бу ерде бизим коьзимиздинъ алдында йогары кеспилик эм этникалык дослыгы коьринип туры. З.Зинеева ман йыйылган аьризе РФФИ коьтергишлевине эм экспертлердинъ йогары баасына тийисли болды. Савлай халктынъ маданият менлигин саклав бойынша оны ман этилинген куллыкты алып карасак, анълаймыз, сондай аьдемлердинъ аркасы ман Россиядынъ интеллектуалъли бойсынмаслыгы туьзиледи эм сакланады.

Келеектеги акында айтканда, Заида Зинеева кайтип академиялык иси яс несилдинъ юреклеринде бурынгы тарихке кызыксынув тувдырганын белгиледи.

Ол ногой халкынынъ белгили аьлими Ашим Сикалиевтинъ алты ясындагы немереси Самира топламадан суьвретлерди карап ясаганынъ эм тетесине китапте коьргендей каптал тикши деп тилегенин айтты.

-- Биз бу топламады яс аьлимлер исимизди бардырар деген ниет пен баспа-
ладык, - дейди З.Зинеева.

Оьз соьйлевин тамамлай келе, ол авторлар коллективине, РАН Н.Н.Миклу-
хо-Маклай атындагы антропология эм этнология Институтына, сериядынъ бас
редакторы В.А.Тишковка, сериядынъ яваплы секретари Л.И. Миссоновага,
«Илми» баспасынынъ алдышы редакторы И.В.Клюшкинага, солай ок презента-
цияда катнаскан баъри конактарга, Москва окувшыларына разылыгын билдир-
ди. «Ногайлар» топламасы ямагат арасында керекли китаб болып шыкты. Оны
регионларда, йогары окув ошаклардынъ, мектеблердинъ китапханаларында
сорайдылар. Китабти аьлимлер, студентлер эм туьрли миллетли инсанлар са-
тып аладылар. Сол зат тарих акыйкатлыгы ман толтырылган фундаментальли
адабият буьгунлерде аьдемлерди бирлестирмеге ислеьтаганын ыспатлайды.

Презентациядынъ маьнели белгиси «Илми» баспадынъ дизайнери Анаста-
сия Тескова ман этилинген топламадынъ коьрсетуьвлери болды. «Россия ре-
гионлары» шатырдынъ экранында топламадынъ бетлери, архивли кадрлары,
тарих карталары эм маданият коьшируьвшилерининъ портретлери бас ниетти
коьрсетдилер: ногой тарихи кыска тувыл, ол Евразия цивилизациясынынъ ор-
талыгына киргизилген.

Презентация оьткен куьн «Россия 24» телеканалы «Вести» программасында
миллионлаган каравшыларга специальли репортаж коьрсетти. «Радио России»
оьзгериске багысланган эки аналитикалык передачаляр берди. «Ногайлар»
топламасынынъ презентациясы акында туьрли теле-каналлар хабарладылар.
Коьплеген медиаресурсларынынъ презентациясы ман кызыксынувы топлама-
дынъ академиялык ямагатшылыгынынъ япсарларын оьткени акында айтады.
Бу шынты ортак миллет оьзгерис болды. «Ногайлар» китаби сериядынъ ынжы
тасы деп айтпага болады. Бу топлама фундаментальли ис терен, маьнели эм
керекли болмага тийисли деп коьрсетеди. Ол ашык коьрсетти: илми, власть эм
ямагат биргелесип илесе, элимизди биргелестиретаган ойлар яшавга шыга-
рыладылар.



Октемлик тувдырган аьделлер акында

ТУВГАН ЭЛИН КОРШАЛАВ – УЙКЕН БОРЫШ

Аьр бир оьмирдинъ оьз баьтирлери бар. Бизим заманнынъ баьтирлери – ол согыс спецоперация катнасувшылары. Бу куьнлерде туьрли миллетли Россия аьскершилери, Элимиздинъ кызыксынувларын коршалав уьшин куьресейтип, йигитлик, йигерлик эм шыдамлык коьрсетедилер. Эрклик эм коркынышсызлык оларга Уллы Аталык согысынынъ баьтирлериннен коьшкен. Шексинмеймиз, бу куьнги согыс спецоперацияда ортакшылаган баьтирлер акында эстелик те сондай болып оьмирлерге сакланар.

Бизим таза аспанымыз, патшалыгымыздынъ онъайлыгы уьшин куьрескен аьр бир аьскершидинъ атларын ердеслер, боьтен де яс несил билмеге керек. Сонынъ уьшин СВО катнасувшылары кыска болжаллы тыншаювга келген заманда, «Шоьл тавысы» республикалык газетасынынъ куллыкшылары олар ман коьрисип, хабарламага яде болса редакцияда йолыгыслар уйгынламага шалысадылар.

Янъыларда кыска болжаллы тыншаювда согыс спецоперация катнасувшысы Шахмурад Ганиев болды. Ол Терекли-Мектеб авылында коьп балалы татым аьелде оьскен. Онынъ ата-анасы эм абалары ялгыз увылын эм аданасын уйкен суьйимге эм каьр шегуьвге ораганлар. Шахмурад бек танъ, аьр дайым да ярдамга аьзир яс болып оьсти. Сондай болып калды ол мектебти окып кутарып, Москва эм Сургут калаларында ислеген заманларда да.

Согыс спецоперация басланган биринши айлардан алып, Шахмурад Сагынбек увылы СВО озып турган ердеги янъылыкларды тынълап турды, элимиздинъ, онынъ яшавшыларынынъ кавыфсызлыгы эм онъайлыгы акында ойланып. Сонъ 2025-нши йыл ол РФ Коршалав министерствосы ман контракт беркитип, кайзаманнан бери оны кыйнаган сорадын шешти. Бизим ердесимиз Херсон областинде, бир аралда пулеметчик болып куллык этеди. Ол аьрекетлеген аралды эм боьликти белгилемеге ярамайды. Душпан турган ер мен Шахмурадтынъ отряды орынласкан ерди бир неше шақырым ер айырады. Ногай яс оьз аьскер йолдаслары ман явдынъ орынласкан ерине кирген, тийисли ерге «тилди» еткерген, туьрли яваплы борышларды толтырган куьнлери де аз болмаган. Ол службасын бардырган аралда аьр бир абыт энъ ызгы болмага болады, неге десе нацистлер ер-ерге «шоколадка», «лепесток» миналарын эм баска «савгалар» таслаган.

Шахмурад Ганиев службасы акында коьп айтпага суьймеди, ама аьскер йолдаслары эм согыс кардашлык акында йылувлык пан айтты.

– Уйге кайтып, ювыкларды коьрип суьйинесинъ, тек согыс спецоперациясы озган ерге кери тарткандай бир сезим болады.

Йок, урыслар излеп тувыл.

Онда мага ювык кардаш болган, аьскер йолдасларым калган. Фронтта яшав-дынъ, тынышлыктынъ баасын анълайсынъ.

Тынышлы яшавда аьдемлер неди де уйкен маьселеге санайдылар. СВО — да болса баъри зат та баскалай. Шынты кавыфлык онда маьселе. Йогары-да ушкан дронлар, яв салган «растяжкалар», окопка туьскен граната – мине бу затлар сени кайгыртадылар. Йолдаслардынъ алаллыгынынъ баасын да онда анълайсынъ. Мен билемен, бир де шексинмеймен, не болса да, мени аьскер йолдасларым тасламаяк, мен де оларды дав майданнан яралы яде ян берген болса да шыгарарман.

Авылымыздынъ, Элимиздинъ яшавшыларынынъ коьтергишлеви акында да бир-эки соьз айтпасам болмас. Блиндажлардынъ агашы дымкыллыктан ширйидилер, сонны авыстырмага эм баска куллыкларга алатлар керегеди. Биз-ди калаларда аьскер кийим мен коьрип, туькен иелери неше де тегин алатлар бергенлер. Тувган Еримизден де йигитлерге яхшы коьтергишлев келеди, тек бизим аралга олар етип болмайды, – дейди Шахмурад Ганиев.

Уйде Шахмуратты аьзиз анасы, эки суьйикли кызы, хатыны Айгуль эм абалары аман-болсын деген тилек тилеп куьтедилер. Шахмураттынъ анасы Мархаба Биюв кызы коьзяслары ман увылынынъ бала замандагы эскеруьвлери мен боьлишти, оны ман аьр дайым да оьктемсигени акында айтты. Яв ман куьрес юриткен коркынышсыз ногай йигити анасы ман юмсак эм каьр шегуьв аьлде соьйлегени сукландырмай, коьзкарасты кувандырмай болмады. Ол уста колла-ры ман бир алат та кулланмай анасына коьмек этти.

Бизим ердеслерге, Дагестанда тувган йигерли йигитлерге СВО-да ортакшы-лык этуьв Эл кызыксынувларын коршалав тек ис тувыл, ол – киели борыш. Олар явды каты, аьскершиге тийисли кепте согадылар.

Баьтирлерди билуьв, эсте саклав эм оларга сый этуьв – Элге каратылган суьйимди коьрсетуьв болады. Яс несил шынты патриотизм тек соьзлерди ту-выл, ислерди де куьтетаганын билсин деп, биз баьтирлеримиз акында эсти оларга еткерермиз. Бизим Россия уллы Эл, баьтирлер онынъ аьр бир муьйи-синде бар. Аьскершиердеслеримиздинъ эрклиги бизге яркын уьлги болады. Аьр бириси олардынъ тек аьскерши тувыл, а тынышлы яшав ман байланыслы мырадлы, ойлы, сенимли аьдем болады.

Нурият КОЖАЕВА

ЭР КИСИДИНЪ АЬРЕКЕТИ

Дагестан Республикасынынъ Ногай районынынъ Терекли-Мектеб авылы, Фёдоровский, Чита, Ростов... Мен аьли келтиретаган географиялык топоним-лер бир аьдемнинъ бактысы ман байланыслы да болады.

Бу куьнлерде ол йигит – эли алдында яваплылыкты алып, оьзининъ ийги патриотлык тербиясын коьрсетип, Аталыкка шапкан явдынъ алдын бувувга турган эр киси.

«Шоьл тавысы» республикалык газетамыздынъ бетлеринде согыс спецопе-рациясы, сонда катнасатаган ердеслеримиз акында аьр кезекли номеринде яза-

ды десек, ялган тувыл: олардың ийгитликтери, алатаган савгалары, сав-эсен уйлерине кайтып келгенлер мен йолыгыслар бизди боьтен де суьинтедилер эм биз олар ман оьктеммиз... Меним аьлиги хабарым яс ийгит Азамат Адильхан увылы Вайсов акында, ол яс болса да, бас деген ийгитлер саныннан болады, оның аты Россия тарихине киргенлер арасында.

Азамат бала шагыннан алып, ногай миллетининь ийги аьдетлери тутылууды коьрип келген. Айтып озайым, ногайымда ийги аьдетлер аз тувыл, миллетининь ийгерли баьтир касиети Алтын Ордадың заманларыннан алып белгили болып келеди, тарихти билген инсан мени мен эрислесуьвге де шыкпас, не шаклы палванлардың атлары бесалты оьмирлер артта белгили болган болса да, бу куьнлерге таварых болып еткенлер...

Азамат – йырма ясына яңы толган ийгит. Тувган ери – Ногай районымыздың Терекли-Мектеб авылы, мунда кишкей бала шагы да басланды, мектебке де мунда барды, билим дуныясына биринши абыт, биринши аьрип, сан... баьриси де кызыклы эди.

Соьйтип, шоьллигимиздинь яркыраган куьн коьзи астында басланды Азаматка окув йыллары, соньында, алган билимди элдинь сырт якларынынь бираз каты шартларында кулланмага туьсти, ол аьели мен Ханты- Мансийский автономлы округына коьшип кетеди. Шоьлликти орманлык эм кара нап авыстырады...

Сургут районынынь Федоровский поселогында да Азамат, терен билимин коьрсетип, мектебти уьстинликти оқып битирди. Шоьлден коьшип барган эр балага яңы ерде ерлесуьв коьп кыйынлык аькелмеди, оның каты касиети коьмекши болды ога, дослар да тез тапты, мектеб окув сабакларыннан технический ягы болганлар оны куьшли аьвликтирдилер.

Мектебтен сонь, Азамат заманын босына йибермеди, ол Сургут каласындагы экономика, етекшилев эм право институтында «тармаклы администратор» специальности бойынша кеспи алады. Биринши караска, оның алган кесписи дав майданнан, ер казбаларда яшавдан айлак узак, ама заман бизге баска затты коьрсетип келеди, аьлиги яшавда, яңы технологиялар заманы да, армиядың тактикалык уьстинликтеринде негизли орында цифровой технологиялар, соны ман байланыслы кеспилер боладылар.

2025-нши йылда Азамат кеспили специалист болып шыкты, алдында IT-тармагында гражданлык карьера деп ойланды, ама бактыдың буйырганы бар, оның – Эли алдында эр борышымды толтыраман, – деген карары, савлай яшавын туьрлендирди...

Сол ок йылдың язында Азамат аьскерлик службасын баслады: уьстинде аьскер кийими, колында савыт, артта – тынышлы яшав, алдыда – Забайкалье, Чита каласыннынь бир аьскерлик боьлигинде кызмет кылады.

Аьскер яшавы енйиллерден тувыл деп коьп кере эситкенмиз, ама Азаматка бу ерде кыйын болды деп айтып болмаймыз, оның нызамлыгына косылган техникалык илмилер яктан билими ога етекшилери ягыннан тез абырай, сый казанувды аькелди. Ол сол белгили болган, баьри аьскершилер де оьтетаган «учебкадан» сонь, Ростов областининь япсарларына йибериледи. Сонда ол

коьп затты оьз коьзи мен де коьрди эм «Элиме яв шапканда, мен шеттен карап турып, болмаякпан» деп карар алады – Россия Федерациясынын Коршалав министерствосы ман контрактлы ис аьрекетке кол басады.

Аьлиги заманларда Азамат Санкт -Петербург каласындагы аьскерли академиясына окумага йиберилген. Мунда Азамат аьскерлик материал-техникалык канагатлав бойынша билимин беркитеди. Аьр кайсымызга да белгили болганлай, ол окумага барган окув ошагы аьскершилик тармагын баьри керекли затлар ман канагатлавы кузница болады.

Онынъ алдынгы алган кесписин эсапка алып, аьлиги заманда бардыратаганы онынъ билимине тек билим косаяк эм, согыс спецоперациясы баратаган заманда тыловой эм логистикалык тармактарда соларды уьстинликли кулланувга амал да береек.

Аьлиги заманда Азаматтынъ ата-анасы элдинъ сырт якларында яшайдылар, ама тамырын мутпайдылар, ийги аьел аьдетлерин де тутайдылар.

Бизим халкымызда салдарлы маьнеси болган айтувлар, такпаклар бек коьп, солардынъ бириси – «Шынты эр йигит – мага калай кыйын, авыр, – деп айтпас, ол: «Яв кайда», – деп сорар.

Оьзининъ бу йигерли абыты ман Азамат та сол айтувдынъ акыйкатлыгын ыспатлайды.

Уьстине кийген аьскерши кийими эм Элин коршалав ога тек соьзлер тувыл... Мен ердесиме тек ден савлыкты, юрген ерде тынышлыкты йорайман, а уьстинликке ол оьзи етер, мен шекленмеймен.

Бу куьнлерде оьктемсиймиз сондай йигитлер халкымызда болганына, мактанамыз, олар йогары патшалык разылыкка етселер, омырав белгилерге тийисли болсалар. Азамат Адильхан увылынынъ ийги атын аьли де эсиртермиз...

Галима КУРГАНОВА

АТАЛЫГЫМЫЗДЫНЪ ОЬКТЕМЛИГИ

Уллы Аталык согысындагы атайларымыздынъ енъуьви бу куьнги согыс спецоперация катнасувшыларына йигитликлерге даьвлендируьвдинъ таьвесилмес булагы болады. Олардынъ юреклеринде Уллы Енъуьв мен байланыслы оьктемлик яшайды эм атайларынынъмкуьшлилиги, оьзин аямавлыгы, элге суьйими акында эслерине салады. А бизим юреклеримизди оьктемлик пен тек Уллы Аталык согысынынъ тувыл, бизим заманнынъ баьтирлери де толтырадылар.

Оьз аьелининъ баьтирлери мен Уллы Аталык согысынынъ ветераны Янпой Доржиевтинъ асабалары да оьктемсийдилер. Онынъ данъкы уныгы Алимбек Доржиевти эм немереси Султанбек Аджиовты атайынынъ эм уьйкен атайынынъ нацизм мен куьресуьв исин бардырмага эм янъы енъуьвлерге даьвренирди. Бу куьнлерде олар экеви де согыс спецоперация барысында аьскер борышларды йигитше толтырадылар.

Султанбек Аджиков 2001-нши йылда Терекли-Мектеб авылында тувган. Онынъ балалыгы эм мектеб йыллары Сургут каласында озган. Султанбек тек энъ де ийги окувшылар сырасында болып калмай, аьдил эм туврашыл, йигер-

сизлерди коршаламага дайым аьзир аьдем болган. Ердесимиз ЕГЭ-ди йогары балларга берип, Урал патшалык юридический университетке окымага туьскен.

Йогары окув ошагынынъ 3-нши курсынынъ студенти Элине эр борышын бермеге суьйип, кызмет кылмага атланады. Службасын Султанбек Исламович Саратов областинде ракета аьскерлеринде оьтеди.

Аьскерден ефрейтор Султанбек Аджигов уйине бек ийги макталув ман кайткан, сонда ястынъ яваплылыгы, намыслыгы, аьскер исине ийги аьзирлиги белгиленген. Эр борышын толтырып, ердесимиз Сургут каласында оператор болып куллык этеди. Онынъ иси аьруув барды, сулыбы да куьннен-куьнге оьсти.

Украинадагы согыс спецоперациясынынъ доьртинши йылы, узынлыгы ман ол Уллы Аталык согысыннан да артты. Аьллердинъ тыныш тувыл экенин коьптен бери анълаган яс, уйкен несиллердинъ уьлгиси мен, Элин коршалавга турмага карар алады. Онынъ уйкен атайы Янпой Доржиев ога тек ювык аьдем тувыл, коркынышсызлыктынъ эм баьтирликтинъ белгиси де болады. А алган яралары эрклигин эм шыдамлыгын коьрсеткен, анасынынъ аданасы, СВО катнасувшысы Алимбек Доржиевтинъ уьлгиси Султанбектинъ Россия Федерациясынынъ Коршалав министерствосы ман контракт туьзетуув мен байланыслы карарын алуудан тура ойын беркитти. Ястынъ алган карары акында анасы Эльмира Доржиева да билмеген. Кыскааяклы сонынъ акында ят аьдемлерден эситип, увылына Сургут каласына барады. Анасы Султанбек пен узак заман соьйлейди, оны тербиялы, билимли, танъ аьдем этип оьстирер уьшин кайтип шалысканын эм яшавынынъ маьнесин тек бир ялгыз увылында коьретаганын да айтады. Ама Султанбек оьзининъ алган карарыннан таймай, 3-4 куьннен, 2025-нши йылдынъ 23-нши сентябринде согыс спецоперация озган ерге йол алады.

«Кайтип мундай кыйын заманларда шеттен карап турмага болады. Меним уйкен атайым Уллы Аталык согысындагы енъуьвге, аьли болса Алимбек-а-кай уьлис косып турганлай, мен де коспага суьемен. Сен кыйналма, мен кайтарман», – деген увылынынъ соьзлерин Эльмира Доржиева куьн куьнлерде де коьзяслары ман эсине алады.

Киши сержант Султанбек Аджигов Луганск Халк Республикасынынъ еринде согыскан. Ол штурмовик эсабында аьскер операцияларында йигитше катнаскан. Ызгы заман ол акасы Алимбек пен бирге Рубежное каласынынъ туьбинде яв ман куьрес бардырады. Султанбек бу куьнлерде боьликти етекшилейди, оны аьскер сырын ашпас ниетте, белгилемеге ярамайды. Онынъ иси бек яваплылы эм кавыфлы.

Султанбек Аджигов – бизим заманнынъ баьтири. Ол мынълаган россия аьскершилери мен бирге согыс спецоперация озган ерде йигитлик коьрсетеди. Ол элге суьйимнинъ, намыслыктынъ, аьскер кардашлыктынъ шынты баасын билген аьдемлердинъ бириси. СВО катнасувшылары – Аталыкка куллык этуьвге даьвренирген уьлги боладылар. Олар – Россиядынъ оьктемлиги.

*Нурият КОЖАЕВА,
Дагыстаннынъ ат казанган журналисти*

ХАЛМЫРЗА КУМУКОВТЫНЪ ЭСТЕЛИГИН СЫЙЛАП

Халмурза Сахатгерей улы, кызыл аьскерши, Уллы Аталык кавгадынъ катнасувшысы, Совет Союзынынъ баьтири, Карашай-Шеркеш республикасынынъ Ногай районында Икон-Халк авылда 1-нши июльде 1913 йылда тувган. 25-нши августта 1943-нши йылда онынъ стрелковый полкы алатсыз калганда, Халмурза душпан амбразура дзотын коькиреги мен япкан. 1990 йыл СССР Президентининъ буйырыгы ман Халмурза Кумуковка «Совет Союзынынъ баьтири» деген ат берилген. Онынъ атын тувган авылынынъ мектеби юритеди, туьрли авылларда аты орамларга салынган, Черкесск каладынъ Енъуьв Бавында бюсти турады.

Эм мине 29 куралда Ногай районынынъ Кунбатар авылында Совет Союзынынъ баьтири Халмурза Кумуковтынъ эстелик бавы ашылды. Сосы эстеликли бавды Койлакаевлердинъ аьели тувган авылына оьмирлерге савга эттилер деп, оьктемсип айтамыз.

Сосы байрам шарасында Олимпийский чемпион Альберт Батыргазиев, баьтирдинъ кардаш-тувганлары: Кумуков Н.А., Кумуков Б.М., Кумуков И.С., Кумратов М.Б., «Атаюрт» ямагатлык организациядынъ председатели Кумуков Б.А., Москва каладынъ ногай ямагат куьбининъ йигитлери Залимхан Койлакаев эм Азиз Аджиманбетов, Кунбатар авыл администрация басы Яриков З.Ф., Маданият уьйининъ директоры Мусаева С.Э, китапхана етекшиси Шабазгереева С.М., авыл мектебининъ оькутувшылары эм окувшылары, катнастылар. Митингте ветеранлар куьбининъ председатели Куванаев М.М., Билим тармагынынъ етекшиси А.З.Межитов, мектеб завучы Кокеева К.М. шыгып соьйледи, юреклеринде килкип турган сезимлери мен боьлисип, авылга сондай уьйкен эстелик салынаатырганына уйгынлавышыларга разылык билдирдилер. 5-нши класс окувшысы Амина Шабазгереева оьзининъ Х.Кумуковка багыслан-





ган ятлавын оқып эситтирди. Халмурза Кумуковтын ювыклары йыйылган-
ларга разылыкларын билдирдилер. Сосы яркын истинъ уйкен тербиялав маъ-
неси бар: яслар коьрим аларлар, ногой-баьтир деген ой олардынъ эслеринде
дайым да сакланар.



ДАНЪКЛЫ АТАЙЫНЫНЪ ЙОЛЫ МАН

Уллы Енъуъв куъни тек элимиздинъ калаларында эм авылларында, баска эллерде белгиленип калмады, согыс спецоперациясы озган ерде де белгиленди. Йигитлик эм эрклик коърсеткен россия аьскершилери 9-ншы Майда орденлер эм медальлер мен савгаланадылар. Бу йыл байрам куън бизим ердесимиз, согыс спецоперация катнасувшысы Маирбек Эдильбаевич Саламатовка «СВО катнасувшысына» деген медаль тапшырылды.

Маирбек Саламатов обзининъ нагашатайы Уллы Аталык согысынынъ катнасувшысы Курман-Али Компаевтинъ акында эсти саклайды. Атайы ога коърим, эркликтинъ эм Элине алаллыгынынъ белгиси болган. Курман-Али Компаев Караногай районынынъ Сылув-Тоббе авылында тувган. Согыс басланганда, Кизляр военкоматы ман шакыртылган. Бу куън онынъ уныгы СВО катнасувшысы, данъклы аьдетлерди бардырып, Эли алдында оз борышын намыслы толтырады. Атайынынъ эм уныгынынъ данъклы аьскер йолы тек аьел тарихи болып калмайды, ол – бизим ортак тарихимиздинъ кезеги. Озган оьмирдинъ 40-ншы йылларында эм бу куънлерде нацизм мен куьрескенлердинъ бирлиги элимиздинъ оьктемлиги болады.

Маирбек Эдильбаевич Саламатов конъысы Шешен Республикасынынъ Шелков районынынъ Сары-Сув авылында тувган. Онынъ балалыгы баска тенълериндикиннен баскаланмай озды. Йигиттинъ эл алдында эр борышын толтырмага заманы еткенде, оны бактысы узак Хабаровск крайынынъ Комсомольск-на-Амуре каласына аькетти. Ногай ясларга тийисли кепте кызмет кылувын оьтип, Маирбек Кизляр каласында ОМВД боьлигинде обзин яваплылы куллыкшы этип коърсетти. Сонъ Норильск каласында шахтада да иследи.

Яшав оз йорыгы ман барады, элимиздинъ аьдемлери ислеидилер, оз алдына ниетлер саладылар. Тек алыс болмаган Украинада кардаш Донбасс халкына эзиет этиледи. Оларды эм оз япсарларын коршалав уьшин Россия согыс спецоперациясын басламага амалсыз болады. Соьйтип бизим ногай яс 2023-нши йылда Норильск каласыннан, Россия Федерациясынынъ Коршалав министерствосы ман контракт беркитип, СВО озып турган ерге йолланады. Мине уьш йылдан бери «Бек» деген шакырувы болган йигерли ердесимиз аьскер борышларын толтырады. Дав майданда коърсеткен эрклиги уьшин ол «За отвагу» медали мен савгаланган, аьскер исине аьзирленуьвде йогары коърсетимлер уьшин ога Сый грамота тапшырылган.

«Шоьл тавысы» республикалык газетасынынъ куллыкшылары аьр дайым да СВО катнасувшылары ман бетке-бет коьриспеге, аьллеспеге, олардынъ авызыннан болган ислер акында эситпеге, баьтирлер айтпаганды мунълы коьзлерине карап билмеге амаллы болмайдылар. Коьп бетинде йигитлер акында олардынъ кардашларыннан сорап, аз-маз хабар эситедилер. Солай болды мени мен де Маирбек Саламатов акында язганда, ама оннан озгелей колыма онынъ акында аьскер йолдаслары ога багыслап язган йыр туьсти. Кайдай йыр, кайдай сыдыралар багысланган ногай яска. Сондай соьзлер тек куьш-куватлы, йигерли, аслан юрекли, яв алдында бир де шоькпеек йигитке багысламага болаяк. Сол йырды тынълаган 2-3 такыйка ишинде мен Маирбекти таныгандай, ол алдышылыкта явды каты, коркынышлы сокканын коьргендей болдым. Йырда

аьскер йолдаслары Маирбек Эдильбаевичтей командир карсы келгенине бек разы болувын, олар ога энъ де аявлы яшавын сенетаганларын эм онынъ уьшин яшавларын да аямаякларын билдиредилер. Командир баъри затты ойлап, шегип, йогары дережеде аьскер борышларды толтырады эм душпан кери кайтады. Аьскершилер де намыслы кепте борышларды толтырып, командирлерининъ сенемин акламага шалысадылар.

Тезден Маирбек Эдильбаевич кыска болжаллы тийисли тыншаювга кайтпага керек, сол заманда оны ман коьрисип, Аталык коршалавшыларымыз уьшин оьктемситкен хабарлар эситермиз деп сенемиз.

Маирбек Саламатовка эм онынъ аьскер йолдасларына шыдамлык эм эрклик йораймыз. Сондай йигитлеримиз бизим Элимиздинъ нацизмнинъ алдында аьли де бир Уллы Енъуьвин ювыклатадылар.

Нурият КОЖАЕВА.

БИРГЕ БИЗ -- КУЬШ

Сыйлы Рамазан айынынъ куьнлеринде Ногай районынынъ яшавшылары согыс спецоперация юрген ерге кезекли гуманитарлык ярдамын аьзирлеп йиберди. Сыйлы айынынъ басланувына уйгынланган гуманитарлык юги аьскершилердинъ керексинуьвлери бойынша кепленип аьзирленген эди. Бу киели айда аьскершилеримизге коьтергишлев этуьв бек маьнели, неге десе олардынъ коьбиси оьз уьйиннен алыс ерде, авыр аьллеринде ораза тутып келедилер.

Гуманитарлык ярдамын этуьвде маьнели уьлисин «Дагестан» Этномедиахолдинг ГБУ-нынъ «Шоьл тавысы» республикалык газетасынынъ ис коллективи де косты. Газетамыздынъ бас редакторы Эльмира Юнус кызы Кожаевадынъ етекшилеви астында журналистлер аьскершилеримизге кагыт кутыкларына туьрли азык-туьликлерин, таьтли зияпетлерин, йылы кийимлерин, ювырканларын, гигиена амалларын, дарманларын эм сондай баска затларын ерлестирдилер. Посылкаларда газетадынъ янъы номерлери де айырым орынды алдылар. Согыс спецоперациядынъ басыннан алып, газетадынъ бетлеринде аьр юма сайын согыс оьзгерислери юрген ерде баьтирлик эм коркынышсызлык коьрсетип келетаган ердеслеримиздинъ, олардынъ дав майданларда ялынлы отлар ишинде коьрсететаган йигитликлери акында очерклер, репортажлар, зарисовкалар кебинде баспаланып, окувшыларга таныс боладылар. Баска болып, газета бетлеринде аьскершилердинъ эм олардынъ аьеллерининъ ортакшылык этуьви мен район бойынша шаралары акында макалалар да йыйы баспаланадылар. «Шоьл тавысы» газетасынынъ куллыкшылары уьшин бу биринши саваплык акциясы тувыл. Баска организациялар ман бир сырада журналистлер аьскершилерди явдынъ куьллесиннен коршалайтаган шилтерлерин согуьвда да белсенли катнаспага шалысадылар, гуманитарлык югин йыйып йибериьвде де бир де шетте калмайдылар. Ай сайын редакцияда кыска болжалга тыншаювга келген согыс спецоперация катнасуьвшылары ман йылы эм эсте калатаган юлыгыслар озгарадылар, аьскершилердинъ аналары эм кардашювыклары йыйы редакция меканынынъ сыйлы конаклары болып келедилер.

Навруз айынынъ биринши куьнлеринде йыйылган гуманитарлык юги Ногай районунынъ аьскершилерге эм олардынъ касында бирге кызмет этетаган йолдасларына, согыс спецоперация юрген ердеги туьрли фронтларына еткерилдилер. Белгилеп озайык, согыс спецоперациясы басланганнан алып, савлай элимиз бойынша аьскершилерибиз уьшин гуманитарлык ярдамын йьнов бойынша аьрекети белсенли юреди. Сол саваплык аьрекети туьрли яслы эм миллетли аьдемлерин бирлестирип, тыпакластырады. Ногай району, савлай Элимиздей болып, согыс спецоперацияда ортакшылык этетаган аьскершилерге дайымлык негизинде уйкен гуманитарлык коьтергишлевин токтатпайды. Олардынъ аьр кими де биргелес аьрекетлеви аьсиретли саклаган еньюьвди ювыклатаягына бек сенедилер.

«Шоьл тавысы» республикалык газетасыннан алынган.

ЯВДЫ БИРЛИК, ТЫПАКЛЫК ЕНЬЕР

Кизляр районунынъ яшавшылары согыс спецоперация юрген ерге кезекли гуманитарлык югин йибердилер. Аталыкты Саклавшылар куьнине рас барып, Кизляр район яшавшыларынынъ белсенли катнасувлары ман кезекли гуманитарлык юги йиберилди. СВО еринде борышларын толтыратаган аьскершилерди коьтергишлеп келуьвлери мен район яшавшылары гражданлык яваплылык эм тыпаклык коьрсетуьвлери мен акцияларда катнасып келедилер.

Яньюларда Эльдар Кадиевтинъ етекшилиги астында «Бессмертный полк» козгалысынынъ дагестанлы боьлигининъ баславы ман кезекли гуманитарлык юги Херсон областиндеги Геническке йол алды. Колонна аьскер боьликлерининъ канагатлавы ман курылыс алатларын, коьп заманга сакланатаган азык-туьликлерин, энъ керекли затларды, баска болып, айырым аьскер муьлкин эм техникасын еткерди. Юктинъ бир кесеги разведка куьплерининъ керексинуьвлерининъ эсабы бойынша кепленип аьзирленген эди. Соьйтип, уйкен коьтергишлев аркалы гуманитарлык йыйылысы яшавга шыгарылды. Айырым косымын учреждениелер эм предприятиялер етекшилери эм ис коллективлери, айтпага, коньяк заводынынъ бас директоры Евгений Дружинин эм онынъ орынбасары Зубаир Омаров, СПбГЭУ кизляр боьлигининъ етекшиси Рамазан Нагиев, «Память гор» деген ерли боьлигининъ етекшиси Камалудин Ибрагимов, баска болып, 3-нши номерли орта мектебининъ куллыкшылары эм окувшылары Махач Хизриевтинъ етекшилиги мен эм «Юный десантник» отряды костылар. Савлай районнынъ мектеблери, айтпага, олар ярдам йьновда окутувшылары, окувшылары да дайым ортакшылык этип келетаган Ефимовская, Косякинская Нововладимирская эм сондай баска орта мектеблери акцияга оьз уьлисин костылар. Магомед Абидовтынъ эм Осман Мусибутаевтинъ аьеллери тагы да маьнели саваплыгын этилер. Уьстимиздеги йылдынъ каньтар айынан алып кала эм район яшавшыларыннан, солай болып, дагестаннынъ «Бессмертный полк», «Юнармия» куьп куьшлери мен бу уьшинши кере йиберилетаган юк болады.

Г. НУРДИНОВА

АЛАЛ УЙДИНЪ КОЪРИМЛИ УВЫЛЫ

1991 йылдан алып СССР деген аьлемет уыйкен элимиз совет халкынынъ коъз алдында бузылып баслады. Заводлар, совхозлар, туърли оькимет курылыслары ябылып, туькендеги азыклар талон ман сатылып, аьдемлердинъ эсинде-туьсинде болмаган яшав келди. Законлар ислеменгенге, аьдемлер Алладан якласув тилеп, алдыга юре бердилер. Ногайлар болса «Бирлик» деген ямагат курылысты туьзген эдилер. «Бирлик» оьз миллетин йоймас уьшин, тез-тез йыйынлар оьткереди. Сондай бир йыйын 1992 йыл Каясула авылында озгарылган эди. Кайсы якта яшаса да аьдемлер бир-бириси мен коьриспеге алгасай эдилер.

Йыйыннан сонъ кеште танысамыз, хабарласамыз. Язувшылар Союзыннан алдын мен, журналист болып ислегенде, Бабаюрт, Кизляр, Тарумовка районларына тез-тез баргаман, ногай аьдемлердинъ коьбисин таныйтаган эдим. Болса да Бабаюрттынъ белгили бир аьдемин билмейтаган болыппан. Иси мен, аьдемшилиги мен, билими мен айтылган яс экен! Аьне соьйтип йолдаслары мени Дадай ман таныстырмага суьйдилер, коьп ийги соьзлер онынъ акында айттылар. Соьйтип аьдемди артыннан мактаган кайдай ийги аьдет! Биз таныстык, бир биримизге телефон номерлерин бердик. Сол куьннен алып коьп йылларга дейим байланысты уьзбей



юрдик. Элге келген туърленислер язувшылардынъ бактысын бек авыр эткенге, бизим исимиз энди тоьленмей эди, суьйсень яз китаб, суьймесень кой деген болды. Кредит алып орысшага коьширилген ятлавларымды китаб этип шыгардым, яртысын Ногай район сатып алды, калганларын танысларыма пайладым, сатпага коьмек этинъиз деп. Сол заман Дадайга да бир кесегин бердим. Бизим оькимет аьдемди не затка да уьйретеек! Институтты кутарып, неше китаблер язып, Махачкалада, Москвада оларды шыгарып, сыйлы атлар ман савгаланып турганда, элимизде яшав туърленеди... Сен де яшавды кайтадан басламага керексинъ. Сенинъ кедень де, дипломын уйде калдырып, сатув-алувга уьйренеди. Баъри коьз ясларым юректе, биревге де шагынмайман. Соны Дадай сезген болар, мени Махачкалада бир йол коьргенде: «Баска йол ман кеткен болсанъ, яшавынъ тыныш болаяк эди», -- деди юмсак тавысы ман.

-- Неше кыйынлыктан оьткемен язув исине болып, эш те аьли де оьтермен, -- деймен куьлемсиреп. -- Кедемнинъ уьйин болдырдым, оны уьйлендирдим. Энди мага тыныш болар.

Аьли сизге Дадайдынъ ким экенин, кайдай яшавы болганын айтпага заман келди.

Насурдин увылы Дадай Даветеев 1951 йыл Мужукай авылында тувган. Ол заман атасы Дагыстаннын авыл хозяйство техникумында окыган эди.

1968 йыл Бабаюртта 2-нши санлы мектебти биткенлей, Дадай Дзержинский атлы УОС-та инженер болып ислейди. Бир неше йылдан институтка туьспеге керегин анълап, Махачкалага йолланады. 1971 йыл Дадай Дагыстаннын обькимет педагогикалык институтынын физика эм математика факультетине туьседди. Институтты биткен сонъ 2 йыл мектебте ислеген. Баста билим болса, аьдем оны калай да куланмага болаяк. Дадай Даветеев те институтта алган билимин баска исте кулланмага суьеди. Соьйтип яс Бабаюрттынъ «Трансельхозтехника» деген коьлик предприятиесинин кулланув боьлигинде етекши болып 1978 йылдан 1984 йылга дейим ислеген. Сол йылларда ок Москва областининъ Балашиха каласында Савлайсоюзлык авыл хозяйство интитутын Дадай ислей турып битиреди. 1984 йылдан 2001- нши йылга дейим Даветеев «Дагавтотранс» деген коьлик предприятиединъ директоры болып ислеген. Оннан сонъ 9 йыл ООО «КаспийГазпромда» техникалы коьликтинъ управлениесин басшылаган. 2010 йылдан алып Дадай Насурдинович Бабаюрт районнынъ Аким басынынъ биринши орынбасары, сонъ районнынъ Басы болып ислейди. Аз заман ишинде (2015 йылданъ ызына дейим) Даветеев Бабаюрт районды Дагыстаннынъ алдышылар санына шыгарган. 2016 йыл анъсыздан бу дуныядан кетип калды.

Дадай Насурдиновичке «Дагестаннынъ Сыйлы коьлик куллыкшысы» деген ат, 30-дан артык Мактав дипломлар эм Грамоталар берилген. Дадайдынъ аьдемшилигин, исине яваплы экенин коьп таныслары айтады, карындасы Садияхан да агасын эске алганда, сав дуныяда болган энъ ийги соьзлерди эскерип, баа береди. Доьрт кыз ишинде Дадай ялгыз кеде. Сол себептен Дадай эркин оьспеге, тынълавсыз болмага болаяк эди. Ама атасы Насурдин, оьзи бек куллыкшы аьдем болганга, ялгыз кедесин дурыс тербиялаган. Школады биткенде де Дадайды 2 йыл ислеткен, оьзине керек кеспиди мукаят ойласын деп. Атасын-анасын сыйламага, карындасларын коршаламага керегин Дадай бала шактан анълаган. Кызлардынъ уьшеви де районда айтылган окытувшылар болып коьп йыллар ислегенлер, аьли тыншаядылар. Садияхан Бабаюрт районнынъ маданият тармакларында ислейди. Бас деп 30 йыл саният мектебинде директор болды, сонъ районнынъ маданият Управлениесин басшылады. Аьли районнынъ аьдетли маданиятын етекшилейди. Оьзи мен ислейтаган маданият куллыкшыларын йырлап та, бийип те уьйретеди, туьрли базласларда, фестивальлерде катнасадылар. Грамоталар, дипломлар казанып, 1-нши, 2-нши орынларды алып, куванышлы аьлде кайтканлары уьшин яшавга бек разылар. Садияхан бала шактан концертлерде катнасан, аьли талаплы маданият етекшиси: гитарада, рояльде ойнап болады, коьп йырларга анъды оьзи язады, оьзи йырлайды. Атасы айтканлай, Садияхан Европанынъ яртысын коьрген.

Халкка беретанган пайдалы иси уьшин «Дагестаннынъ сыйлы маданият куллыкшысы» деген ат алган.

Ким тербиялаган ондай коьримли ясларды? Ким оларды дурыс йолга шыгарган экен? Бу сорауларды мен Садияханга беремен. Эгер балалардынъ бивреви сама оьсе келе аьелдинъ тарихин билсе, керек ерде айтып бажарса, атасын-анасын сыйлап эскерсе, аданасларын мактаса, ол аьелдинъ куези. Халк айтаяк: «Кайдай наьсипли аьдемлер» деп.

Садияханнынъ эскеруьвине коьре, аталары Насурдин Аварханович аьелдинъ шынты басы эди. Оьзининъ яшавы ман, ислевин мен, билим алмага суьйгени мен баларына коьрим болган.

Насурдин Бабаюрт районнын Мужукай авылында 1925 йыл тувган. 15 ясыннан алып оьз юртында бас деп трактористтин коьмекшиси, сонь тракторлар бригадасынын бригадири болган. 1950 йыл Дагыстаннын авыл хозяйство техникумына окумага кетеди, битиргенлей оьз колхозында председатель болып беркитиледи. 1957 йыл бийик етимислери уьшин Насурдин Даветеевти Москвага ВДНХ выставкасына йибердилер.

1959-1961-нши йылларда Насурдин Аварханович Краснодар калага тагы да бир кеспи алмага кетеди. Районга ер мен байланыслы техник керегин ога билдирдилер. Социализм заманында партия не деп буйырык берсе, соны этпеге керек эдилер. 14 йыл Насурдин оьз районында УОС-тынь сув ман пайдаланув боьлигин басшылаган. Оннан сонь 10 йыл Бабаюрттынь депутатлар авыл Советининь председатели болып ислеген. Пенсияга шыкканда да уьйде олтырмаган. Аьдемлердинь тилеги мен Бабаюртта ерлескен колхоз базарын етекшилеген эди.

«Кайда ислесе де атамыз оькиметти де, халкты да алдатпаска шалыскан, -- деп эскереди Садияхан атасын. -- Акшадынь коьзи кызыл, аьдемди оьзине тартады, басын айландырады, акылын ашайды, сонь таслап кетеди. Таза кыйын ман келген берекеттинь зыяны болмас, -- дейтаган эди атамыз, эгер онынь янында биревлер баскадынь байлыгына коьз салсалар. Бизди де «Куьнлегеннен пайда йок, исленьиз, намыс пан бирге юриньиз», - деп уьйреткен.

Оьзининь таза ниетине коьре, атамыздынь кыйынын оькимет дурыс сыйлады. «Орден Почета» эм «За доблестный труд» деген медаль мен баргыланган. «Ис ветераны» деген ат та берилген», -- дейди Садияхан оьктемсиген сеси мен.

Аьне сондай бажарымлы, акылбалык атадынь аьели мен танысканым мага уьйкен куьез. Дадайдай алал аьдемлер яшавда коьп болмайдылар. Йолдаслары оны дурыс мактаганлар.

Бийке КУЛУНЧАКОВА



ТУВГАН ТИЛ - ХАЛКТЫНЪ ЯНЫ

Каясула авылынынъ маданият Уйинде дайым да куллык кайнап турады. Авылда 99% ногойлар болганга, коьп ислер бу халктынъ тарихине, адетлерине, маданиятына, саниятына багысланады. Мектеблерде ногой тили уйьретилмегенге, окып-язып ана тилде коьбиси болмайды. Сога коьре ана тилин уйьренуьвге маданият Уйинде уйькен маьне бередицер.

Бу хабарларды эситип, мен Каясула авылына йол алдым.

Каясуладынъ маданият Уйине киргенлей, яратувшылык коьнъилдинъ йылувын тез сездим. Биринши эм экинши этажлардынъ фойесинде ногой суьвретишлердинъ эм усталардынъ эткен ислери коьзге тез илиндицер. Мысалы, кийгизден, куьмистен, агаштан этилинген алатлар, олардынъ уьстиндеги ойувлар, бурынгы заманлардан келген савытлар, сандыклар, эр эм хатын кийимлери, ногой тилде язылган китаблер.

Мундай коьп кийынлы исти бажарувда, элбетте, биринши орын маданият Уйининъ директоры Тереза Дукуваховна Аджиевага тийди. Онынъ билими, куьши, аьрекетлиги, аьдемлер мен ортак тил тавып болувы коьп басамаклы куллыкты алдыга ийтейди. Тереза Дукуваховнадынъ шынты юректен шалысувы ерли ногойларга уйькен коьрим болды. Олар да колларыннан келген коьмекти маданият Уйине этпеге ювырдылар, ана тилине де маьне берип басладылар, халкынынъ бай маданияты ман оьктемсидилер.

2025 йылдынъ ызгы айында ана (ногой) тилин суььетаганлар уьшин «Тувган тил – халктынъ яны» деген ат пан маданият Уйинде клуб ашылды. Каясуладынъ ногойлары ман бирге баска якларда яшайтаган ногойлар да бу иске суььиндилер. Дагыстаннан, КЧР-дан белгили шаирлер, суьвретишлер, аьлимлер, журналистлер, ямагат аьрекетшилер конакка келдилер, йылы соьзлерин айттылар. Аьне сондай Терезадынъ шалысув куьши.

Тереза Аджиевадынъ айтувына коьре, тил уйьренген ерде яслар оьз халкынынъ тарихин де, маданиятын да, адабиятын да билмеге шалысаяклар. «Кайдай суььиниш клубта оьзинъе усаган аьдемди коьруьв, оны ман досласув, бирге билим алув, бирге йырлап, бийип, театрда ойнап уйьренуьв!» -- деп балалар бизим маданият Уйде наьсип тапкандай болып кувансалар, биз де суььинеек-биз, -- дейди Тереза Дукуваховна.



Ногай тилди клубта белгили ямагат аьрекетшиси, билим окытувшы, суьвретши, «Ногай оьрнеклери» деген китабтинь иеси Магомед Мавлимбердиевич Манкаев юритеди. Ол Каясула авылдынъ тарихин де, оьз халкынынъ аьдетлерин де аьруьв биледи, халк оны ман маслагатласады. Магомед Мавлимбердиевич дерислерине яваплы кепте аьзирленеди, балалар ялкпасын деп туьрли йосыклар излейди.

Биревлер клубка тил уйьренмеге келсе, экиншилер баска оьнерлерди уйьренмеге суьедилер. Сога коьре усталар да, яратувшылык исин билетаганлар да мунда коьптен бери куллык этедилер. Тек оьзинье керегин сайлап бил. Мысалы, Люция Зекарьяевна Кочекаева «Бияла» деген балалар театрын басшылайды. Бу театрда орысша да, ногойша да коьп уйькен болмаган пьесаларды салып уйьренгенлер. Балалардынъ ана тилди солай тез билгенине, авылдыкылар аьжепсинедилер. Яслар такпакларды, айтувларды, бурынгы йырлардынъ бир кесеклерин ятлап уйьренедилер, сонъ уйьлеринде ата-анасын да сосы иске тартадылар. Яс-уйькенлер суьйинип авылдасларына мактанадылар, олар да ана тилдинъ байлыгына уйьренмеге шалысадылар.

Ногай тилдинъ байлыгын Ферузат Койлубаевна Отевалиева да бек акыллы кепте оьз исинде кулланады. Ол «Маскара» деген театрында ногой тилде ногой аьдетлерди коьрсетип, кызыклы спектакльер салады: айтпага, кыз айттырув, той этуьв, балады бесикке салув, кийгиз басув, кедеди Армия борышына йиберуьв эм сондай баска йосыклар.

Солай ок Ферузат Койлубаевна «Наследие» деген адабият клубты етекшилейди. Клубка келетаганлар язувшылар ман йолыгыс озгарадылар, эстелик дерислерин юритедилер, айтпага, Енъуьв куьнине. Ана тилинде ятлавлар окыйдылар, халктынъ авызлама байлыгын, мысалы, такпакларды, айтувларды, юмакларды яттан уйьренедилер. Белгили атаклы аьдемлер мен йолыгыс оьткередилер, яшавдынъ маьнесин анъламага шалысадылар.

Анъ ман йыр яктан Мадина Мурзаева бек шалысып ислейди. Ол бир неше куьпplerдинъ етекшиси. Мысалы, балалардынъ вокал куьби «Степные колокольчики», халк ансамбли «Росиночка», халк вокал ансамбли «Алты-най» эм халк хоры «Россиянка». Бу ансамбльер район эм краевой байрам-ларда оьз талапларын аьруьв коьрсетип бажарадылар. Олардынъ репертуа-рында коьп йырлар эки тилде йырланадылар: орысша эм ногойша. Мадина Тахамбетдаировнады талаплы иси уьшин бир неше кере савгалаганлар. Ол Ставрополь крайынынъ Сыйлы маданият куллыкшысы.

Миллет кийимлер: коьйлек болсын, каптал болсын, боьрк болсын, явлык болсын, этик болсын, боьген де патшалык заманында, аьр халктынъ аьдетин, байлыгын яде ярлылыгын, тамгасын, агалыгын, кайда отлагы барын коьрсетпеге кереклер, сонынъ уьшин де туьрли оювлар, куьмис алатлар: кулакшын, тоьстийме, ийинлик, белбевлер, билезик, коьйлектинъ яде каптал-дынъ даьрей, катеби кумашы -- баьри зат та халктынъ яшавын суьвретлей эди. «Абрис» деген халктеатры миллет кийимлер уьшин яваплы. Олар кийимди керек мода ман тигип бередилер. Бу истинъ етекшилери Лариса Гамарипова эм Эльвира Бойбулова. Аьлиги заманла келисли кийимлерди йыравшылар уьшин коьп ойла-сып, маслагатласып аьзирлейдилер.



Солай ок маданият Уйинде авыл яс уйкени Ораз Аманбаев балаларды бу-
рынгы ойынларга уйретеди. Эки ойын ясларга бек яраган. Айтпага, ортага
кишней агаш даьндуьрикти саладылар, балалар оны шерет пен шыбырткы-
лайдылар. Кимнинь шыбырткысы узак айландырса даьндуьрикти, сол енъеди.
Экинши ойын асыклар ман этиледи.

Тереза Дукуваховна эм онынъ коьмекшилері Каясула авылынынъ мадания-
ты оьсуьвин балалар ман байланыстырадылар. Ясларга буьгуьн билим берил-
генлей, оьз халкын, оьз ерин, оьз тилин суьйип эм аяп билуьв де бериледи.

*Милана Дибирова,
Бийке Кулунчакова*



Бизим сыйлы мерекешилер

«ИЛМИГЕ ЭМ ХАЛККА КЫЗМЕТ КЫЛУВ»

Х.Б.Байрамукова атлы Оькиметлик миллет библиотекасынынъ йыйлыслар залында белгили ямагатшылык-политикалык аьрекетшиси, тарих илмилерининъ кандидаты, интернационалшы, зегенли уйгынлавшы, йырма йылдынъ бойында (1963-1982й.й.) «Сый Белгиси» орденли Карашай-Шеркеш илми-тергев институтын (аблиги заманда Карашай-Шеркеш гуманитарлык тергевлер институту) басшылаган Роза-Абдул-Хамидовна Джанибековадынъ тувганлы 100 йыллыгына «Илмиге эм халкка кызмет кылув» деп аталган эскеруув амалламасы озды.

Амалламада республикадынъ власть органларынынъ эм ямагатшылык организацияларынынъ элшилери, Карашай-Шеркеш илми-тергев институтунынъ, республикалык СМИ-нинъ, библиотекадынъ куллыкшылары, Роза Абдул-Хамидовнадынъ тувганлары, студентлер канастылар.

Р.А.-Х.Джанибекова аты тек ногайлар арасында тувыл, Карашай-Шеркеш Республикасында



эм онынъ тысында кенъ белгили болган. Онынъ етекшилиги мен оьзлериннен сонъ Карашай-Шеркеш халкларынынъ фольклор, тил, адабият, этнография, тарих, экономика, философия маьселелери бойынша оьзлериннен сонъ коьплеген фундаментальли куллыкларды калдырган бир неше аркадынъ коьплеген коьримли аьлимлери оьскенлер.

Институтка куллыкшыларды алууда Роза Абдул-Хамидовна олардынъ тек кеспилик эм аьдемшилик сапатлары ман, миллетине коьре баскаландырмай, басшыланган. Туьрли йылларда онынъ шақырувы ман институттынъ штатына А.И.-М.Сикалиев, Р.Х.Керейтов, М.А.Булгарова, А.Х.Карданова, А.Х.Ерижева, Р.С.Тебуев эм коьплеген баска, сонъалыкта Карашай-Шеркеш Республикасынынъ илмисине маьнели косымларын эткен, коьримли аьлимлер болган, специалистлер алынганлар.

Библиотекадынъ холлында КЧИГИ-динъ илми баспалаварынан выставка аьзирленген эди. Сондай болып институттынъ куллыкшылары ман Роза Аб-



дул-Хамидовнадың тувганлы 100 йыллыгына онынъ яшавына эм илмилик аьрекетине багысланган «Золотой век КЧНИИ» деп аталган библиографиялык билдируввши баспаланган эм амалламадынъ катнасувшыларынынъ алдына шыгарылган эди. Билдируввши ис досларынынъ эскерувлери мен, дурбатлар ман, куллыкларынынъ библиографиялары ман толыстырылган.

Роза Абдул-Хамидовна Джанибековадың ярык эстелиги дайым яшаяк.

Эскерув амалламасы айлак йылы авада озды. Сонъ онынъ катнасувшылары эстеликке каьртке туьстилер.



ЯНЫ ТУВГАН ШОБЛИНДЕ БОЛГАН

Бу йыл ногай халкымыздың тарихинде белгили аьдемлердинь мерекели кешликлери озгарылып кележытырлар. 1 куралда 2026 йылда ногай язувшысы, фольклоршы, аьлим Д.Шихмурзаевтинь 90 йыллык мерекесин баьри мектеблер де йогары аьлде озгарып турадылар. Онынь аты ногайымызга аьруьв белгили. Ногай районымыздың Кумлы авылында тувып оьскен, сосы эм Ленинаул, Карагас авыл мектеблеринде окыган. Кизляр педучилищесинде оьзининь атын айттырган йигитти ярыкландырувышы, окытувышы Муса Курманалиев коьрим этип салган, неге десе ол Кизляр педагогикалык училищеде окыган йылларда «Ногай тил кружогынынь белсен катнасувышысы» болган. Коьплеген орыс классиклерининь шыгармаларын ногай тилге авдарган. Джалалдин Шихмурзаевтинь тенълерининь эскеруьвлерине коьре, ол домбрада, камыстан этилген сыбызгыда усташа ойнаган, куьшли ясавшы болган. Ол соьжитип те ыспайы этип сызатаган болган, черчение, йыр дерислеринде оьзининь оьнерин коьрсетип турган, ызгы курста болса училищеде ногай тил дерислерин де юриткен. 1959 йыл РК ВЛКСМ-нынь секретари де болган. «Кызыл байрак» газетада да ислеп уьлгирген. Сол йылларда сыйыр савувшылардан, койшылардан, курувшылардан яслар бригадалары болганлар эм олардың арасында социалистлик базласувлар йыйы озганлар эм авыл маданият уьйлеринде туьзилген куьплер баьри ерге де барып, халкты кувандырып турган. Басшылаган сосы яратувшылык исти Д.Шихмурзаев. 1965 йыл ол КЧГПИдинь заочный боьлигин кутарган эм энъ ярык мырадын да яшавга шыгарып уьлгирген: ога Кудай аспирантурада окып, юзлеген аьлимлик ислерине коьмилмеге, билим алмага, ой токтас этпеге наьсип эткен. Филология илмилерининь кандидаты юзге ювык илми куллыкларын баспадан шыгарып уьлгирген. Ногай тил эм адабият окытувшыларына онынь тил бойынша язганлары кайдай коьмек болады: «Йыймадың бас муьшелери», «Тизбели кабатлы йыймадың синтаксиси», «Кабатсыз йыймадың синтаксиси», «Иершен кабатлы йыймадың синтаксиси» «Глагол», «Фразеологиялык соьзлик» эм сондай коьплеген яратувшылык куллыклар.

Мине «Топыракта ыз» деген коьк туьсли китаб. Биринши бетиннен уьйкен, ойлы коьзли, оьткир карамлы, кенъ манълайлы ногайымыз: «Ата-баба калдырган байлыкты саклап боласызба?» - деп сорав бергендей болып карайды. Онынь калдырган ызын емис бав ман тенълестирмеге болаяк, тап туьрли, пискен емислердей болып, язганлары аьр бир ногайды ойландырмай, сукландырмай болмайды. Ол сондай да кенъ билимди, яшавдың кайсы ягын да аьруьв билгени мен тамашага калдырады. Мысалы, «Яшавдагы ызлар» деген хикаеде ногайдың эски аьдетлерди, кайнана ман келин арасында болатан туьгилисти, яшавда йыйы карсы келетан кыйынлыкларды, аьдемнинь хасиетин ашыклап коьрсетеди. Язувышы асарында бурынгы йырды да киргизбей болмайды.

**Ярлылык деген яман зат
Ягага ясыл ямав ялаткан.
Ялгызлык деген яман зат:**

**Доърткиллеген коьп йыйыннынъ ишинде
Айтар соьзим колай экен.
Атасы кимнинъ бар болса --
Ал муьйизи ол болар.
Анасы кимнинъ бар болса --
Ал шарлак уьйдинъ ишинде
Эркинлеп ятар орны кенъ болар....**

Уьзлуьв мен Алибийдинъ бактысы -- ол ногай аьеллердинъ авыр йылларда кайтип яшаганынынъ бир уьлгиси болады. Тегаран аякларына турып, энди сама яшайык деп турганда, согыс басланады. Уьзлуьв оьзин эр кисидей юритти, шыныкты баъри затка, шыдады. Алибий де кавгадан келип, колхозда янын берип ислеп баслады. Соьйтип, хикаединъ басыннан алып ызына дейим окувшы: «Мине кайтип сынавларды оьтпеге керек!» -- деген терен ойды анълайды. «Каслы юзик» деген поэмады да оқып, коьз ясларымызды суьртемиз. Эдиге акында оқып, баьтирлигине оьктемсиймиз.

Джалалдин Шихмурзаевтинъ оьткир тилли макалалары китабте айырым орынды аладылар. Кайтип ашыклап язады ол А-Х.Ш.Джанибеков, Басир Абдуллин, Муса Курманалиев, Гамзат Аджигельдиев, Мурзабек-йырав акында, С.Капаевтинъ «Уьлкер» деген кол язбасы акында. Олардынъ аьр бириси окувшыларга керекли билим береди, атаклы аьдемлер акында оқып, кызыксынувын оьстиреди. Сосы баасы йок савгады ногайыма калдырайым деп шалысып, аьлим, язувшы оьзининъ савлыгына да маьне бермей, кешеси-куьндизи мен калемин тасламай юрген. Окутувшылык йылларымынынъ бойында аьлимнинъ 65-70-80-85 йыллык мерекелерине багысланган шараларда белсен катнастым, коьп излев куллыкларды окувшыларым ман юриттим. Шихмурзаевтинъ йиен улы Казбек Каракаев - меним окувшым. Нагаш атасынынъ акында язганын оқыганда, оны баьриси де карс кагып йолыктылар. О.Мурзаевтинъ эскеруьвлерин мен аьлиге дейим де эсимде саклайман. Бала заманында Джалалдин бек тири, оьткир коьзли, окувга куьшли бала болган. Колындагы карандаш пан дунья ярасыклыгын кагытка туьсирген, ярасык оювларды тирилткен. Туьрли тамырлардан беки мен куслар, йыланлар, баска айванлар келпетлерин ясап болган. Бек алыста орынласкан мектебке яявлап барган, коркув деген не экенин билмеген. Аьскер сыдырасында да сержант дережели, взвод командирининъ орынбасары. Досы Оьзбекке хатларында ятлавлар язган.

Излевиши, тарихшы. «Авыллардынъ ырув атлары акында» деген макаласында ногайлардынъ ырувы, тукумы, тамгасы акында язар уьшин, неше авылларга барып, юрип, излеп, ясы уьйкенлер мен хабарласып, колындагы тептерди туьсирмей юрген. Айырым орынды алады онынъ «Фразелогизмлер соьзлиги». Не шаклы ислемерге туьскен аьлимге, яшавынынъ маьнеси- ногай халкыма соьз байлыгын калдырып уьлгирейим деп шалыскан. Аьлим, язувшы Джалалдин Шихмурзаев акында айтпага айлак коьп зат бар, онынъ язганлары оьзиннен сонъ неше йыллар, бириншилей, окутувшыларга, язувшыларга, тилди суьйген аьдемлерге уьйкен байлык берип турады. Соьзимди толкынлы сыдыраларым ман битирмеге суьемен эм келеекте де оьзининъ яшавын халкына багыслаган аьдемди халкы дайым да оьрметлеп турагына шекленмеймен.

**Ана тилдинъ аьлеметин элеп-шелтеп билген аьлим,
Оьлен-шоьпти, оьсимликти,
Кенъ шоьллигин суьйген аьлим.
Ата-баба кенъ тарихын
Юрек тевип актарган,
Таьтли уйкысын тарс боьлип,
Нава йойып окыган.
Эртегисин, йырын, сазын,
Айтув, юмак, дестанын-
Баьрин суьйген ногой йигит,
Савга этип косканын.
Янга еткен ятлав язып,
Юреклерди тептирген,
«Мен-ногойман!»-деген соьздинъ
Ол маьнесин оьстирген.
Алгасаган уьлгирмеге
Бу яшавда баьр затка,
Энди буьгуьн уьйкен сыйды
Биз этемиз бу атка!
Аты, иси оьлимсиз**

Бу дунияга аьр бир аьдем манълайдагы язувы, йолы, ырызгысы, оьнери мен тувады. Джалалдин Магомед улы Шихмурзаевке болса Кудаьдан берилген оьнер айлак та шоьлдей кенъ, Аскар тавдай бийик, тенъиздей терен эди. Кайтип бир аьдеме сол шаклы оьнерлер эм соларды яшавга шыгармага куват болмага болады деп аьжепсинемен онынъ китаплерин актарган сайын тамашага каламан. Сосы атаклы аьдемнинъ бир куьни де босына кетпеген, неге десе ол заманнынъ баасыз экенин аньлап, оны тек пайдалы, халкына керекли затларга салмага мыратланган. Эм оьзин сосы йолында наьсипли деп санаган.

Джалалдин Шихмурзаев-аьлим, ногой тилдинъ маьселелерин коьтерип, иштелигин актарып, ол юзге ювык илми ислерин язган. 1976 йыл ногойымызга, окытувшыларга, окувшыларга савга болган онынъ «Йыймадынъ бас муьшелери» деп аталган монографиясы.

Яде актарайык «Фразеологизмлер соьзлигин». Уьш мынънан артык дайымлык соьз биригуьвлер. Олардынъ маьнесин кайдай аьлемет, эсинъиздеме, те-тейлеримиз, аналарымыз бала заманда калай коьп айткан соьз арасында бизге, акырганда, акыл уьйреткенде: «Уьйди басынъызга кийменъиз», «Бурнынъды коькке коьтерме». Олардынъ аьр бириси ойландырады, ой токтаслар эттиреди, окын-окында аьр биримизге бетлерин актарып, тилимиздинъ байлыгын теренлетип турмага керек деп ойлайман.

Оьзининъ кандидатлык диссертациясын аьлим «Ногой тилинде соьз биригуьвлер» деген куллыгы ман яклаган. Неше уйкысыз кешелер, навасыз туьнлер онынъ коьз алдында, тенълестируьвлер, ой токтаслар болган.

Тил карзынасынынъ дуниясын Джалалдин Магомед улы ногой халкынынъ авызлама халк яратувшылыгы ман каьр шеккенде, юреги телезип, оьрге коьтерилген, куванышы койнына сыймаган. Онынъ талабы ман, шалысувы ман

бурынгы шайделеримиз Мурзабек йырав, Алыпкаш, Борашай, Наджи Гасрий, Басир Абдулин, Фарид Абубекеров эм сондай баскалардын атлары, яшав йоллары акында коьп затлар билгенмиз.

Айырым орында турадылар Джалалдин Магомед улынын макалалары. «Эдиге ким болган?» деген сорава явапты кызыксынган ногой «Топыракта ыз» деген йыйынтыгыннан табар. «Сонгы йылларда ногойлардын коьбиси озлеринин бурынгысы ман, тарихи мен, культуран ман кызыксынатаган болганлар. Коьплеген хабарласууларда иелик суьрген Эдигедин акында билмеге суьедилер. Сол сорава толы кепте явап берип болмасак та, озимиздин бир неше оймызды айтсак, артыклык этпес деп билемиз» дейди алим.

Ярыкландырушымыз А-Х.Ш.Джанибеков акында язганда, язувшы Басир Абдулиннин акында айтканда кайдай коьп излев куллыклар юритип, толыша олардын яшав йолын актарып, янын салып язганын коьремиз. Кайтип бир ярайды мага язувшыдын Суюн Капаев акында язган сыдыралары: «..ол халктын ишки кылыгын, дуниясын терен коьрсетип, онын тил байлыгын усташа кулланып, йипке ынжыдай этип тизип, такпаклап, окалап биледи» Муса Курманалиев акында язган «Яшавдан узиклер» деген макаласында болса кайдай ды йилувлык пан октемлик арласкан исси сезимлерди сездим, насыйхатшысы онын юрегине яратувшылык урлыкларын шашып, сол урлыклардан кайдай ййнаган бав оскенин анъладым. Алим алим акында, шайир, язувшы оз калемдасы акында ийги, октемсуьв соьзин айтып, коьрим этип коьрсетип, язганына сый этип турса, коьтергишлесе, сол айтылган аьдемлердин коьнйиллери мукаят та оьсер, язувлары оьткирден оьткир болып, аьли де коьп шалыспага амал табар, деп ойлаган алал юрекли Джалалдин Шихмурзаев. Эне сол болады шынты аьдемнин энъ де уйкен дережеси.

Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
Россия язувшылар Союзынын агзасы.



КАЛЕМДАСЫМ

Сойтип айтып келеятырман ногайымнынъ шайир кызы Фарида Сидрахметовага. Оны ман мен Карачаевск калада окыган заманларымда, 1986 йыл таныскан эдим, 40 йыл йылысып кайтип кеткенин де билмей калдык, ясымыз алпыска да етти. Фарида ашык юрекли, нурлы юзли, суьйдимли кызалак, яркыраган куылкиси мени мен окыган кызлардынъ баърине де бек ярады. Эм мине сол алыс йыллардан алып биз байланысты бир де уьзбегенмиз. Фаридадынъ кенъ юрегинде тоьгерекке суьйим толкыны дайым да толы эди эм бу куьнге дейим де, коьп сынавлы йоллар оьтип, ол оьзининъ аьдемшилигин, сезгирлигин бир де йоймай келеятыр. Шайирлик йол болса енъиллерден тувыл, онда карсы келетаган баъри енъуьвлер де, оравлыклар да, кыйынлыклар да шайирдинъ калемин кайрап турады эм сол йолда шырак болып янаган анадынъ коьзлери, рахатлык эндирген сеси куьш бередилен:

**....Болшы, анам, меним сынъар юлдызым,
Берме мага адаспага, саспага.
Боран болса йылувынънын бир азы
Етсин мага куьресуьвде ярдамга.**

Фаридадынъ ятлавларында аьр бир шак – Кудайдынъ савгасы эм оны биз соьйтип те аявламасак, суьймесек, кайтип озганын да билмей каламыз. Танъ атканда «биялага карап яс кызалак суьйинеди, яшавга, янъы тувган куьнге, шоьлдеги шешекейлерге, «оьленлерде авнайды», куьнле-куьнлик яшав «ойларга оратылтады, кайгыларга киргизеди», соьйтип куьнлер йылысадылар эм бир заман биялага караганда «куьмисленген шашларыньды тарайсынъ».

Ама Ф.Сидрахметова оьзин аьр заман да наьсипли деп санайтаган аьдемлерден, онынъ ятлавлары анълап окыган аьдемди канатландырадылар, яшавды баалап, тоьгерекке суьйим толган коьзлер мен карап уьйретеди.



**Наьсипли мен-
Кенъ канатлы Элим бар,
Балалыктан
Асыл эткен шоьлим бар,
Авылымда
Аьелим бар суьйикли.
Арыганда
Ял алгандай ерим бар».**

Шайирдинъ суьйим темасына язылган ятлавлары айырым орында, оьз та-высы ман юрек толкынларын козгайдылар, бирде сол толкынлар тынык, бир-

де кайнап ягадан шыкпага асыккандай боладылар: «Тек сен меним юрегимди аямай, суыйимимди мынъ тилимге тилгенсинъ», «Сени суыйип неше азап коьргенмен», «Коьнъилимди бийледилер кара куслар, юрегимди уьситтилер кара кыслар». «Ятлавымда-яшавым» - дейди Фарида эм сол ятлавлары онынъ сондай ашык, ясырынган бир зат та йок. «Мине коьринъиз, окынъыз, шегип каранъыз, йыйнамадым байлык, йыйнадым соьз казнасын, байлыгым-тувган ерим, ювыкларым, анам, алал аьдемлерим!» - дейдилер сол сыдыралар эм мен оны баьриннен де артык анълайман.

Биз коьп йыллар алысып келемиз, бир-биримизди бек аьруьв билемиз эм арамызда бир де анъламавлык, куьнлев, шекленуьв болмаган. Ол меним коьз алдымда дайым да нурлы юзли, юмсаk соьзли кызалак болып турады, буьгуьнлерде коьрсем де, мен онынъ алдынгы келпетин коьз алдыма аькелип, сол алдынгы яс шакларым ман байланыстырып тураман, кайтип бирге Карачаевск каладынъ тавларына коьтерилгенимизди, кайтип бир-биримизге ятлавлар оқыганымызды. Йыллар елдей эсип кетселер де, юректеги йылувлык бир де суымаган. Фарида Сидахметовадынъ шайирлик, журналистлик йолларында еткен етимислери бек коьп, алган баргылары ыспатлык, ама меним соьзим онынъ алтын сыдыралары, юректи тыныш калдырмайтаган ятлавлары акында. Мине кайтип язады шайир Коьшманбет Зарманбетовка:

**«Яшавдынъ аьр куьнин яшайык,
Кыйынлык, ялгызлык оьтерлер.
Эртенди ниетлеп саклайык,
Дуныяда бар бизден бетерлер.
Йылувын берерлер ювыклар,
Уьзерлер оьзегин ашувдынъ.
Яз келер, оьтерлер суыклар --
Яшайык аьр куьнин яшавдынъ..
Ажалдан, айт бизди, ким саклар?»**

Орта оьмирлер шайирлерининъ оьлимсиз сыдыраларын орыс тилге маьнесин йоймай коьширген ногойдынъ алал юрекли кызынынъ юреги сондай да бай, суыйими сондай да мажасыз, онынъ акында бир макала ман айтып болмас, тек кайдай дережеге етсе де, ол аьр заман да шынты аьдем болып калганы баьри баргылардан да баа деп ойлайман. Мен йорайман Фарида Сидахметовага берк ден савлыкты, аьли де коьп етимислерди, аьел наьсибин эм юрек байлыгы янды ярык этетаган шайирликтен бир де кемимесин деп.

ШОЬЛЛИГИМ

**Йолларымда еллер эссин, кум эссин,
Сокпагымды кар боратсын, коркпайман.
Ногой шоьлим - ак ниетим, туьз эсим,
Сага берген соьзлеримнен мен тайман.**

Эсимде ди сенинъ сары тастарынъ
Шешекей мен оьленлерге оьрилген.
Коьк куйыдынъ туьбиндеги тасларынъ
Юлдыз болып коьзлериме коьринген.

ОЬМИР ОЬТЕДИ

Ел асыгып сыйпайды шашымды --
Оьмир оьтеди.
Танъ мырадым тумандай шашылды --
Оьмир оьтеди.
Йыр уьзилди. Йырав мени кешти..
Оьмир оьтеди.
Кимге тиер бу аявсыз оклар?
Оьмир оьтеди.
Яным, ялгызсынъ, ким сени йоклар?

Оьмир оьтеди.
Яслыгымды атарман каядан --
Оьмир оьтеди.
Шегим катып куьлемен кайгыдан --
Оьмир оьтеди.

Уьн мен уйкыдынъ арасында
Йылтырап, йылысып,
Балыктай юзип келген
Оьткир, майыскан
Аьсирет ойды ыслаялмадым.

Зувьп, тайып кетти ол
Бармаклар арасыннан.
Ашувланып, уянганда,
Тек куныскан,
Муьйисте илинип калган
Куьдир сорав
Юрегимди, завькланып, тырнады,
Аьсирет ойым
Теренге ясырынды.
Косакыл кыздай,
Куьлемсиреп, артын бурды.

ОЬТПЕГИМНИНЪ ОЬЗЕГИ

Таза, тынык, йип-йинъишке авады
Домбырадынъ кылларындай шертемен.
Куьннинъ коьзи кызганмайды саьвледи,

Ер бетиннен исси терен суъртемен.
Коьк тоьбединь яркыраган кесеги
Авырланган масаклардынъ ишинде.
Ерим меним-оьтпегимнинъ оьзеге,
Сакланасынь юрегимнинъ тоьринде.

Атакланып, коьтерилип бийикке,
Аякларым ерге тиймей юрмеспен.
Элим меним, сен синьгенсинъ юрекке,
Сен сав турсань, мен кайда да оьлмеспен.

МЕНИ ЕРДЕН АЙЫРМА

Йок, йок, анам, кыйынлыктан кашпайман,
Мен оны ман танысканман яслыкта.
Бос аьдемге юрегимди ашпайман,
Бир алданган сенер алал дослыкка.
Йок, йок, анам, ойларымды кувмайман,
Авыр истен ясырмайман янымды,
Суьйинишке элдинъ белин бувмайман,
Каза келсе, аямаспан канымды.
Тек коркаман: озган йолга карарман
Эм расарман деп айыплы коьзлерге,
Адаларман... сокпагымнан бурарман,
Баска яктан мырадымды излерге.
Болшы, анам, меним сынъар юлдызым,
Берме мага адаспага, саспага.
Боран болса, йылувыньнын бир азы
Етсин мага куьресуьвде ярдамга.
Болшы, анам, меним оьмир намысым,
Бийик ушсам, мени ерден айырма.
Узак кетсем, сенинь таза тавысынъ
Тапсын мени эм кайтарсын хайыр ман.

МЕНИМ ДУНЫЯМ

Меним дуныям --
Кара шоьлдинъ тынысы:
Куьзде -- ямгыр
Кыста -- боран, язда -- ел.
Уьйден кетсем,
Сенинь алал давысынъ
Не ерде де
Табар мени, тувган Эл.

АНАМНЫНЪ ТУВГАН КУЪНИНЕ

**Аямайсынъ озинъди, аямайсынъ!
Яшавдан арыдым деп, йыламайсынъ.
Оьмир бойы кайгылар ман куъресип,
Ак шашынъды карага боямайсынъ.**

**Тыншаймайсынъ, бир талай тыншаймайсынъ,
Озинъ ушин бир мезгил яшамайсынъ.
Ялгызлык пан ялганлыкка бойсынмай,
Йылувынъды бермеге ташанмайсынъ.**

**Аямайсынъ озинъди, аямайсынъ...
Алгасап, арт-алданъа карамайсынъ.
Бизим ушин янып турган янынъды
Аямайсынъ, ах неге аямайсынъ?..**



АБЫРАЙЛЫ ОКЫТУВШЫМЫЗ

Юмав Иманязович Каракаев -- сосы ыьрметли ат пан бизим яйнаган яслыгымыз байланыслы. 1983-1988 йыллар Карачаевск пединститутынынъ филология боьлигинде окыган йылларымызда ол бизге юмарт юрекли насыйхатшы, терен билимли окытувшы болып турды. Сол йылларда пединститутта бек коьп ногай кызлар эм яслар окыйтаган эдилер. А мени мен бирге бир курста Ногай районымыздан Марина Джумагельдиева, Насипхан Сабутова, Мархаба Нурманбетова окыдылар, куьни бу куьнге дейим де, бирге йыйналып олтырсак, сыйлы окытувшыларымыз Юмав Иманязовичти, Маржан Мурадовнады эсимизге йылувлук пан алып турамыз, яткан ерлери ярык болсын.

Алдын КЧГПИ деп аталган окув заведениемиз бу куьнлерде У.Д.Алиев атлы КЧГУ, тек алдынгыдай коьп ногай ясларымыз онда, оькинишке, йок. Эне сонда окытувшымыз ис йолын 1982 йылдан алып баслаган. Юмав Каракаев оьзи де сосы институтты йогары билим мен кутарган, сонъ Нефтекум районында окытувшы болып ислеген, Ногай районымыздынъ «Шоьл тавысы» газетасында да журналистлик билимин коьрсеткен.

Черкесскте ислеген заманлары акында журналист Тамара Дышекова булай эскереди: «Сосы аьлемет, ойшыллы, шебер тилли бавырдаас пан биринши кере «Ленин йолы» редакциясында йолыгысканымиз эсимде. Озган оьмирдинъ етписинши йылларында танысым Карачаевсктинъ пединститунда окыйтаган эди. Мен сол йылларда «Ленин йолы» газетасынынъ маданият боьлигин басшылайтаган эдим. Боьликте адабият соравлары уьшин белгили ногай язувшысы Фазиль Апасович Абдулжалилов яваплы эди. Аьлемет аьдем эди Фазиль Апасович, куллыгына коьмилип олтырса, тоьгерегинде биревди де эситпейтаган, биревди де коьрмейтаган эди. Мен де, ясы уьйкеннинъ коьримине ызлап, алдымдагы кагытлардынъ уьстинде коьмилип куллык этемен. Кабинетимизде тып-тынык, шыбыннынъ ушканын эситпеге болаяк. Бир йол кабинетимиздинъ эсигин кынъырайтып ашып, яс аьдем эсиктинъ арасына басын сукты да: - Болаякпа? - деп сорады. - Болаяк, неге болмайды, кир-кир, Юмав! - деди Фазиль Апасович. Бу эки аьдемнинъ бир-бири мен таныс экенлерин соьзлериннен анъладым. Яс аьдем, тартына берип, эсиктен кабинетке бир-эки адым этти де, Фазиль Апасовичтинъ столынынъ касында токтады. -- Тамара, таныс, мунавы -- Юмав Каракаев, ятлавлар язады, студент, Карачаевскте окыйды! -- деди ясы уьйкен. -- Оны ман мектебте окыйтаганда танысканмыз. Мен шыгып келейим, сиз соьйлесинъиз! -- деп Фазиль Апасович енъил юриси мен кабинеттен шыгып кетти. Басын тоьмен салып, Юмав меним айтканымды тынълады, берген соравларыма яваплады. Яс аьдемнинъ соьзиннен ногай тилиннен окытувшы болмага суьэтаганын, ногай язувшылары ман ювык таныспага уьмити бар экенин анъладым. Ол пединститутта Лениннинъ стипендиаты экенин де билдим. Соьзимиздинъ сонъына ювыклаганында, яс аьдемнинъ тири, сезгир коьзлери не кайгы энгенин сездим. Сол заманда Юмав атасы да, анасы да яшавдан эрте тайганлары акында коьмекейи босап хабарлады. Кишкейиннен окувга авас

болган яс аьдемди окытувшы болмага суьйген уьмити Карачаевске, окытувшыларды аьзирлев окув отанына аькелди. Институттын аьйтувлы окытувшысы Крымхан Кубраевна Джанбидаева биринши куьннен алып, шоьлден келген яс аьдемге аьруьвлигин айтып, ога бас-коьз болды. Бир коьрис -- таныс, эки коьрис -- билис, дегенше, Юмав ман тар айкасувлы болдык. Яс аьдем газетага тек ятлавларын тувыл, студентлер яшавыннан билдируьвлер, ийги йолдаслары акында суьвретлевлер йиберетаган болды.

Юмав Каракаев бала заманнан алып ата-анасыннан эрте калып, олардын йылувлыгына авас болып оьскен, ама яшавга суьйимин, билимге талпынувын бир де йоймаган. У.Д.Алиев атлы оькиметлик университетте куллык эте турып илмилик куллыгы уьстинде белсен ислеь баслады. Эсимде, колындагы куба туьсли шемиданы ман юретаган эди, сол ер казып алатаган билими мен бизи мен де боьлисиь, ногай тилдин шеберлигин, байлыгын канымызга-янымызга синьдирип турды. Ол бизге «История родного языка», «Сравнительная грамматика тюркских языков», «Родная диалектология», «Введение в тюркологию» деген дерислерди юритетаган эди. Мен оны ман «Топонимика ногайских дестанов» деген илмилик исимди юритип баслады, ызгы курста оны беске яклады. Юмав Ийманиязович бек суьйген эди сол куллыгымды бардырып, аспирантурага туьсип, онын йолын алганымды, ама яшав мага баска бакты язды. Бирерде оькинемен, бирерде сосы куьниме разы болып, солай манълайыма язылгандыр деп ойлайман. 1988 йыл биз институтты кутарып, шашырап кеттик, окытувшым хатлар язып, аьлимди-куьнимди сорап турды, шынты окытувшы болагынъа бир де шекленмеймен, ама аьлимлик куллыкты бардырганынъа ишим куьеди, сенде баьри амаллар да барша, деп турды.

Юмав Каракаев -- абырайлы насыьхатшым 1988–1992 йылларда Казаннин Ибрагимов атлы тил, адабият эм тарих институтынын аспирантурасында окып, 1999 йылда «Ногай тилинин эскирген лексикасы» деген темага илмилик диссертациясын яклады. Ол мектеблерге, вузларга методикалык кулланмалар, соьзликлер, программалар туьзип турды. Белгили ногай язувшылар, шайирлер, аьлимлер акында макалалар язды. Сав яшавын ол эскирген соьзлер, диалект соьзлер йыйнавга багыслады, мине кайдай бизим ногай тилимиз, деп телезип турды онын тынышлык билмейтаган юреги. Кайдай коьп куллыклар этти ол архаизмлер, диалект соьзлер, омонимлер соьзликлерин туьзуьв уьшин, ама сол соьзликлер дунияга энгенин коьрмеге заьр болып кетти. Ол тек тил мен тувыл, тарих пен де кызыксынатаган эди. Ногай халкымыздын тарихине, маданиятына багысланган «Ногайцы» деп аталган китабин де аьзирлеген эди. Онын окувшысы, шайир Альберт Тамакаев кайдай оьктемлик пен эскереди: «Юмав Ийманиязович -- билимли филолог эди, ногай тилинин юмаклыгын анълаган, ногай филологиясын оьзинин илмилик куллыклары ман байыткан. Ол сондай да яныплы, яланъаш юрек аьдем эди, биз, студентлер, онын коршалавы ман, кол созувы ман билим алдык, тербияландык, аьр бир соьзин юттык, дерислериннен тенъыздей терен билимине коьмилдик».

Филология илмилеринин кандидаты, тюрколог, КЧГУ-дын карашай-шеркеш кафедрасынын доценти, Ресей язувшылар эм журналистлер Союзынын агзасы -- Юмав Ийманияз улы Каракаев ол окыткан баьри яслардын юрегинде дайым да яшаяк. Бу йылдын 2-нши шиллесинде ол 80 ясына толаяк

эди, ама ябыскан мараз оны 2-нши кырк кийикте, 2023 йылда алып кетти, алдыда аьли де коьп мыратлары бар эди: «Биз этпесек, ким этеек? Ногай ногойды ойламаса, ким ойлаяк?!» -- деп айтып туратаган эди. Аьлиге дейим де соьзлери кулагыма шалынады, оьткир коьзлери мен студентлерге карап: «Кайратлы болынъыз. Сиз, тувган тил оькутувшылары, ата-бабаларымыз калдырып кеткен тил байлыкты саклавшылар, соны бир де мутпанъыз!» -- дейтаган эди. Ызгы кере оькутувшым ман 2015 йылдынъ увьт айында Тукуй-Мектеб маданият уьйинде йолыгыстым. Онда «Современный ногойский язык. Хрестоматия» деген китаб презентациясы оьткен эди, авторлары: Ю.Каракаев, Ф.Атакаева, Е. Тенчурунская. Шарада Нефтекум районынынъ авьл етекшилери, депутатлар, ногой тилин суьйген уьйкен ямагат йыйылган эди. Юмав Ийманиязовичтинъ наьсипли юзи коьз алдымнан таймайды, ол шыгып оьзининъ соьзин айтты, сав халкка разылыгын билдирди.

Мине энди бу йыл онынъ 80-йыллык мерекеси, ама оьзи йок болса да, соьзи бар, эткен ислери бар. Яшавда шыкпай калган соьзликлери дунья коьрсе экен деп дуа этемен эм шынты, алал юрек йигитлеримиз сол оьлимсиз исти кагытларда калдырмай, китаблер этип шыгарар деп сенемен. Оьлисин сыйлаганнынъ тириси аш калмас.

Оьз хабаршымыз



АЛИБИЙ РОМАНОВ -- НОГАЙ ХАЛКТЫНЪ АКЫНЫ

Ногай районымыздың маданият уйинде Алибий Кубий улы Романовтың эстелигине багысланган яратувшылык кешлик толы зал йыйнады, оны суьйген, оьрметлеген халк йырларын тагы да эситип, коьз ясларын суьрте эдилер. Сабират Абубекерова -- концертти уйгынлавшы, усташа кешликтинь иштелигин туьзген эди, йыйылганлар Алибий Романовты эслерине алып, коьз алдыларына аькелдилер. Коьплеген ярыслардың дипломанты, лауреаты: 2003 йыл Сырт Кавказдың «Ашуг Дагестана» деген фестивалининь дипломанты, 2009 йыл «Дагыстаннынь ат казанган артисти», 2012 йыл «Душа Дагестана» деген баргыдың иеси. Ол Казахстанда, Турцияда, Каракалпакияда, Кыргызстанда, Чувашияда, Калмыкияда, Карашай-Шеркеш республикасында, Крымда, Азовта, Татарстанда, Башкортастанда, Сургут, Уренгой калаларда, Ставрополь крайында, Астрахань областинде, Москвада оззининь билбил сеси мен, домбра сазы ман тынълавшылардың юреклерине кирип калган. Йырлары дайым да занъырап, аты юреклерде яшаяк.

МАДАНИЯТ ДУНЫЯСЫНДА

Бу йылдың 4-нши коьккес айында белгили суьвретиши, этнограф, хореограф Сраждин Батыровтың 75 яслык мерекелик куьни эди. Сосы айды оьрметлеп, Ногай районнынь музей куллыкшылары (етекшиси Отарова Зульфия эм илми исшиси Сангишиева Гульнара) авыл мектеблерде суьвретишинь выставкаларын уйгынлаганлар. С.Батыровтың яшав эм яратувшылык йолы акында окувшыларга хабарладылар. Балалар кызыксынып Сраждин Самадин улынынь суьвретлерин карадылар, оз ойлары ман боьлистилер. «Ошак касында», «Кийгиз басув», «Балалар», «Кыс», «Авыл уйи», «Албаслы», «Индия биюви», «Ястынъ суьврети» деген суьвретлер балаларга бек ярадылар. Суьвретишинь аьр бир суьвретинде халкына уйкен суьйим коьринеди. Онынь эткен иси оьлимсиз.

Солай ок коьккес айда Сраждин Батыровтың суьврет выставкасы Москва калада оьтти.

ЭСТЕЛИК САЗЛАРЫ

Терекли-Мектебте эстелик сазлары занъырадылар: Уьшинши анъ илмилик окувлары Сраждин Батыров пан Зухра Шандиева эстелигине багысландылар.

2026 йылдың 29 - ншы курал айында Дагыстан Республикасынынь Ногай районындагы Терекли-Мектеб авылы янъыдан анъ саниятын суьйгенлердинь тагы да бир кере яратувшылык орталыгы болды. Бу куьн ногай халкынынь уьшинши музыка илмили окувлары оьттилер. Олар маданияттынь эки яркын юлдызлары -- «Айланай» ансамблин курган Сраждин Батыров пан билбил сесли йыравшысы Зухра Шандиевадың эстелигине багысландылар.



Сраждин Батыров — ногай миллет саният тарихине алтын аьриплер мен язылган ат. Онынъ 1970-нши йылларда эм де 1990-йыллардынъ басында коьр-сеткен яратувшылык куваты халкымыздынъ байыр аьдет-турмысын саклавга эм кайтадан янландырувга багысланган эди. Бу суьйим оты хореографияда да, суьврет искусствосында да озь орынын тапты. Бугуьн де ол халк арасында куватлы коьрим болып яшайды.

Зухра Шандиева болса ногай йыр маданиятынынъ символына айланды. Онынъ биревге де усамаган оьнери халк йырларына янъы оьмир берди. Шын-ты юректен шыккан сезимлер эм аса тавысы тынълавшыларынъ юреклерине етип, аьр бир музыкалык келбетти оьмирлик эстеликке айландырды. Онынъ ногай йыр дуниясына коскан косымы баасыз.



Бу маънели шарады ГБУ «Ногай халк оькимет оркестри» уйгынлады. Етек-шиси Дагыстан Республикасынынъ ат казанган маданият куллыкшысы Бекмурза Кудайбердиев. Сосы ис коллетивининъ бас борышы –аваслык дуниясынынъ байлыгын саклап эм данъклатып турув. Баъри келген конакларды Ногай район аькимбасы Джамалутдин Эсиргепов хош коьрип алды эм сосы залда йыйналганлар Сраждин Батыров пан Зухра Шандиевадынъ яратувшылыгын баалайтаган аьдемлер деп, белгиледи. «Сраждин Батыров ногай халк яшавында айырым орында туратаган аьдем, онынъ яшав маънеси-халктынъ миллет сезимлерин уянтып, коьшпели халктынъ маданиятын янландырув болган. Зухра Шандиева тавысы болса халк юрегинде занъыраган тавыс, ол анъ дуниясында уйкен орын калдырган»,-деди ол оьз соьзинде. Эм сосындай маънели шара уйгынлаганларга эм узак йолды кыскартып келген конакларга разылыгын билдирди.

Музыка илмилик окувлары Россия Федерациясынынъ туьрли регионлардан келген инсанларды бириктирди, онынъ кайдай уйкен маънеси бар экенин коьрсетти. Маданият аьдемлерин эскеруьв уьшин Астрахань областиннен, Карашай-Шеркеш республикасыннан, Ставрополь крайыннан конаклар йыйылган эди.



Сраждин Батыровтынъ яратувшылыгы акында Россия Федерациясынынъ ат казанган куллыкшысы, Дагыстан Республикасынынъ халк артисти Яхья Кудайбердиев, Дагыстан Республикасынынъ маданият куллыкшысы Алтын Акбердиева яратувшылык ислерин оқыдылар. Зухра Шандиевадынъ яшав йолы акында аданасы Зейнадин Шандиев эм Махмуд-Мектеб авыл мектебининъ завучы Сабират Исалдибирова юрекке тийдирип хабарладылар. Оьз эскеруьвлери мен боьлистилир Россия Федерациясынынъ ат казанган маданият куллыкшысы Нарбике Муталлапова эм журналист Елена Жукова.

Шарадын экинши кесегинде А.А.Дауров атлы колледжининъ социал-миллет боьлигининъ етекшиси Мария Койлубаева Карашай-Шеркеш республикасынынъ аьлиги йыр дуньясы акында маьнели докладдын окып эситтирди. Айырым кызыксынув тувдырды Астрахань кала №28-нши мектебининъ окытувшысы Линара Иргалиева, онынъ авызлама халк яратувшылыгында аьдет йосыкларынынъ акында айтувы бек аьлемет эди. Ол «Эдиге» атлы ногой маданият орталыгыннан йыйылганларга уйкен салам айтты.

Окувларда Россия Федерациясынынъ «Ногой Эл» ФНКА басшысы Валерий Казаков, Ставрополь крайдынъ НКА басшысы Артур Ибрагимов, политикалык илмилик кандидаты Эльдар Идрисов Астрахань каладан белсен катнастылар. Сосы кызыклы шарада аьлиги йогары технология ман аьзирленген «Эдигединъ шақырувы» деп аталган аваслык проект коьрсетилген, ногойлардынъ маданият асабалыгын коьтеруьвде онынъ уйкен маьнеси бар. Туьрли регионларда яшайтаган ногойлардынъ куьши мен биринши клип 9 май байрамына этилген.

Илмилик кесеги биткен сонъ, Сраждин Батыров пан Зухра Шандиевадынъ эстеликлерине багысланган концерт маданият меканында йогары аьлде оьтти. Онда ногой оькимет театры, ногой саз оькимет оркестри, фольклорно-этнографиялык ансамбль «Айланай» оьнерлерине йыйылган халк тагы да бир кере сукланды. Концертти Дагыстан Республикасынынъ ат казанган маданият куьлыкшысы Хамид Якубов юритти. Шара программасында Филипп Капельгородский паркында экскурсия озгарув, «Очарованный странник» (Саарлы сахаятшы) деп аталган Сраждин Батыров акында фильмди (режиссер Арслан Бакиев) карав кирген эди. Музыкалык окувлар тамамы -- озган шара бойынша йыйынтык шыгарув, келеек шара 2027 йыл озгарылаяк.

Сосы бек маьнели шара ногой халктынъ тарихынынъ бетинде яркын ыз болып калаягына шек йок.



Эльмира Юнус кызы Кожаяева 1966-ншы йылдынъ коькек айынынъ 4-нши куьнинде Ногай районынынъ Кумлы авылында тувган. Мектебти бити-рип, Дагестан маданият училищесине туьскен. 1985-1997-нши йыллар мадани-ят тармагында куллык эткен. 1997-2003-нши йыллар коьлем информационлык амалларында ислеген. 2003-2007-нши йылларда аьрекетин Дагестан Республи-касынынъ Халк Йыйынында бардырган. 2007-2015-нши йылларда ДР НС Ап-паратында ислеген. 2015-нши йылдан алып «Шоьл тавысы» республикалык газетасынынъ бас редакторы болып куллык этеди.

Эльмира Кожаяева – Дагестан Республикасынынъ ат казанган маданият кул-лыкшысы, Россия Журналистлер эм Язувшылар союзларынынъ агзасы, «Зо-лотой орел» журналистлер баргысынынъ лауретаты, согыс аьрекетининъ ве-тераны, Дагестан Республикасында 1999-ншы йылда болган оьзгерислердинъ катнасувшысы. Дагестан Республикасынынъ Аькимбасынынъ Сый грамотасы ман, «За заслуги перед Отечеством» орденининъ 2 дережели медали мен, Даге-стан Республикасынынъ Оькиметининъ Сый грамотасы ман савгаланган.

Эльмира Юнус кызы ногай эм орыс тилинде баспаланган уьш адабият йыйынтыкларынынъ, «Кадрия», «Алданганлар» фильмлерининъ, «Аталыгым меним – Дагестан» телепроектининъ авторы болады. Быйыл Эльмира Юнус кызы Кожаяева оьзининъ 60 йыллык мерекесин белгилеген.

КУМЛЫ АКЫНДА ТАВАРЫХ

(хикает)

Юмав тетемнинъ эстелигине



Кумлардынъ арасында орынласкан бир ер бар. Сол – Кумлы авылы. Ясыл оьсимликлер, тереклер арасындагы авылдынъ шетинде бир коьл де бар. Баска ерден келгенлерге тоьгеректеги кумлардынъ арасында Кумлы авылы бир еннет ери болып коьринеди.

Кумлы авылдың оёз дуниясы, оёз яшавы, аёдетлери бар. Мунда куллык-суёер ногайлар яшайдылар. Аёдемлер эртенё мен турадылар эм куёндегилик ислер мен куён кетип калады.

Тек Бектемирде уйкы ёок. Ол буёгуён койшылардың йёйёйнында болды, ийтке айтпас акырыкты тынёлап кайтты. Малшыларга оёткен кыс айлак авыр эди, пишен-ём етпеди. Койшылардың ийти шыкты, малды оёлимнен акаलयык деп. Конёысы районларга барып, баска койшылардан пишен тилеп, алмай кайтканлар да бар эди. Тек Бектемир биревге де бармады. Оёлген койдёнь терисин сыдырып, ол соёйленеди: «Баёриси де Алладёнь иши, соёйтип оларга язылган». Бектемир соёйтип оёзин тынышландырады. Эм буёгуён коёплеген йёллар ислеген койшыды яс подпаскалар ман тенёлестиргенде, ол ойлады: «Нетейим, солай да болсын, меннен койшы болмаяк экен».

Исси куёнлерде де Бектемир басыннан юнли боёркин шешпейди, ога сол боёркти аёлейи Акбийке кара койдёнь юниннен тиккен. Арба, атёнь туёз болмаган юрисине косылып, сыкырдайды. Карт Актоёс буёгуён арбады авыр алып барады. Онынё ак тоёсинде, арык унёилген кабыргаларында тери йылтырап коёринеди. Йол ап-ак болып шоёл мен ювырады, авылдан Бектемир мен Актоёсти иссиликтен аёлсизленген буйратларга алып барады. Ювсаннынё савлай шоёлге яйылган ийиси районнан келген кайбирисининё басын айландырган болаяк эди. Тек Бектемир бу ийисти бала заманнан алып биледи эм ювсансыз болмайды. Яй куёнлерде хатыны эм балалары ювсанды курытадылар эм уёйдинё муёйислерине саладылар. Соёйтип, кыста да уёйдинё ишин яйдың ийиси бийлейди.

Шоёл... Берк ыслайды ол ногайларды оёз баврайында. Ногай шоёлсиз яшап болмайды. Ногайсыз шоёл де шоёл тувыл.

Бектемир буйратларга янасты. Актоёс кумлар ман Бектемир мен арбады тегаран алып барады. Бектемир, колыннан ювенди йибермей, иссиликтен эм яман йолдың тыкырдавыннан мызгап алады. Бирден Актоёс сескенип, арт аякларына турды. Бектемир коёзиннен юн боёркин тайдырып, ювенди оёзине тартып, уйкыдан бир зат та анёламай, арбадың уёстине турды. Не болды аёши... Караса, Актоёстинё алдында ак кийим кийген, куёлтуёс шашлары елемик пен елпилдеген кыскайклы туры эди. Бирден караганда, ол ерде турган тувыл, йогарыга ушып кетеектей болып коёринеди. Онынё коёзлери мунёлы эди, мойыны ап-ак, тек бир ерлерде коёк тамырлары коёринеди. Актоёс кышкырып йиберди, арт аякларына турды, тоёгеректеги якты карагандай болып, йолдан тайып, буйратларга карап шапты. Арба кыйсык йолдан бурылганда, Бектемир кумнынё уёстине йыгылды, ама сонда ок аягына турды. Онынё кара юнли боёрки ерге туёсти эм ак кумга былганды. Бектемир боёркине карамайды, онынё карасы ак кийим кийген кыскайклыга каратылган, Бектемирдинё басындагы сийрек шашлары майданда калган пишен калдыкларга усаган. Эркектинё коёзлеринде коркыныш коёринеди. Кыскайклыга карап, ол ойлайды: «О.Аллам, мага не зат уёшин сондай демби? Сен мага Албаслыды йибердинё. Сеннен баска мен биревден де коркпаганман. Тек аёли мен сол хатыннан коркаман.» Бектемир билген баёри дуаларын да окып баслады.

Кыскайклыдың ойлары: «Ол меннен коркады, коёзлеринде – коркыныш. Меннен коркпа, мен яманлык этпеймен. Бу не зат экен – кайдай уллы куёш». Кыскайклы исси авада ёок болып кетти, туман кимик синёди. Бектемир коёр-

генине ынанмады, басын силкип алып, кабакларын япты. Баслап, коркынышка бойсынмаган сол кабагы ашылды, карасы Албаслы турган ерге ымтылды. Ол йок эди, сол заман экинши коьзи де ашылды.

Ямгыр тамшылары кимик, Бектемирдинъ тери, кишкей булаklarдай болып, тоьгерек, исси куьннен эм еллерден кара болган бетиннен актылар. Олар тамшы болып, исси кумга туьседилер, сол ерде ок кебедилер эм сары тымалаклар боладылар. Сол куьн шоьлде иссилик элли градуска дейим келген эди. Бектемир оьз кевдесин янъы толысынша сизди. Кайнаган кум онынъ аягын ягады. Ол эсине буйратларга карап кашып кеткен Актоьсти, оьзи йыгылып калганын алды, аяк кийимлери арбадынъ уьстинде калганлар. Бектемир исси кум ман ювырады, юн боьркин ерден коьтерди, буйраттан йылысып, йолга туьсти. Шоьлдинъ ортасында бир ялгыз терек оьседи, Бектемир онынъ салкынына алгасайды. Оьз бутакларын шайкап, терек оны шақыргандай болады. Теректинъ салкынына келип, эр киси олтырды эм тынышлы тынысын алды. Бир кишкей олтырып, турды эм йолга карады. «Актоьс, Актоьс» деп кышкырды ол. Тыныклык. «Алыпкаштынъ сокпагы ман кошарага кеткендир» деген ой келди Бектемирдинъ басына. Алыпкаштынъ сокпагы деп не уьшин айтатаганын мен сизге бираздан хабарларман, сыйлы окувшыларым, биз бу сокпак пан шоьл бойынша аьли де кезинермиз.

Бектемир куьнге карайды – ол куьнбатарга карап йолын бардырады. Куьн мен эр киси аксам намазынынъ заманын билди. Уьстиндеги костюмин шешип, коьйлегининъ егинлерин туьрди. Сонъ колы ман ак кумды алып, кол-бетин уйкалады. Сонъында кум ман аякларын да «ювды». Бектемир кубылага карап, ерге костюмин тоьсеп, намазын кылды. Коьп дуалар окыды ол, кашан да, сексен йыл узагында бир ногой да коьрмеген затты коьрди ол буьгуьн. Бирев коьрген болса, авылда хабар шыгар эди. Сондай хабарлар ерде ятпайды, ел мен бирге сав шоьлди айланады. Дуаларды окып, Бектемир Кудайга тувыл, коьрген кыскажыгга карап соьзин каратты. Албаслы онынъ юрегине коркыныш эндириди, 67 ясына келип, ол соьйтип коркпаган. «Эгер сен малек болсанъ, меним шоьлиме наьсип аькел, йыл сайын коьгоьлен шыксын эм сайгакларды кайтар. Оларды тавга айдаганлар, сонда олар оьледилер. Эгер сен шайтан, маьлуни болсанъ, шоьлден кетип тас бол. Бизим дуниямызды туншыктырма. Бисмилла, Бисмилла! Кудайым ман сага айтаман, кет шоьлимнен». Дуасын окый келе, ол йогарыга колларын коьтерди, сонъ йиберди, бираз сувыган кумнынъ уьстинде аякларын какты. Сонъ костюмин ерден алып, какты, кийди эм оьзин куьннен сакласын деп тилегендей болып, уьйкен талды сыйпады. Сонъ ол теректинъ йинъишке бутагын сындырып алып, кошарга карап йоьнеди. Бектемирдинъ коркынышы аьли де кеткен йок, кевдеси калтыравын токтатпайды. Коркынышты енъейим деп, Шора Батырдан эсине келген анъды йырлайды. Сонъ караса, буйратлардынъ артыннан ога карап хатын ман бала келеятыр. Бектемир анъды токтатты, йолдынъ ортасында кадалып калды. Юреги телезийди, тап кевдесиннен шыкпага туры. Ол тагы да терледи, тери кишкей йылтыравыклар болып юзинде яркырады. Тутлыгып, ол дуа окып баслады. «Албаслы хатын да болмага болады» деген ой келди Бектемирге. Ол дуасын окыйды, ама бала ман хатын йок болмайдылар, кайтара, ога карап юре бердилер. Бала хатыннынъ артыннан юрип уьлгирмейди, шабады. Караса, бу Бектемирдинъ хатыны ман кишкей уныгы. Уьйкен атайын коьрген бала суьйинип, алдыга карап ювыр-

ды. Атайы да Кенжепти коьтерип алды, сонъ ерге салды. Сонъ атайына тез-тез сойлеп, Актоьс кошарга ювырып келгени акында хабарлады, арбадынъ бир тегершиги сынган, болса да ат оны суьйреп аькелген. Янасып келген хатыны уныгынынъ басын сыйпады эм эрине тынышсызланып карады. Кумлы авылында эски аьдетлер сакланган эм тутылады. Сол аьдетлердинъ бириси – эрине тынълап, онынъ айтканы ман юруув. Акбийке сол аьдетти тутатаган хатын эди. Бектемир аьлейине Албаслы акында бир зат та айтпады, коркыст-пайым деп ойлады.

– Мызгап кеттим бираз, буйратларга янастым, Актоьс юрмейди. Буьгуьн туьнегуьнге коьре, исси кусайды. Мен бир-эки кере шыбырткы ман урган эдим, ол буйратларга карап акашты, – деди Бектемир. Уныгынынъ колыннан ыслап, ол алдыга карап юрди. Акбийке, аьдетинше, арттан келди.

Акбийке – узын, курыган терекке усаган хатын. Ишине кеткен тоьси, йинъ-ишке тыртыклар ман сызылган мойыны. Ол куьзде шоьлде курыган шешешкей-дей болып коьринеди, ама онынъ яшавында язлык – яслыгы болган. Сол заман Акбийке авылда ыспайы кызлардынъ бириси эди. Авылшылар оны ман сукланатаган эдилер – кыздынъ калын оьрмелери ерге дейим тиетаган эди. Онынъ юмсақ, кара коьзлеринде яслыктынъ энъ де ярасық шагы коьринетаган эди. Карасымал болып келген юзинде Акбийкединъ ярасық куьлемсиревии яйнайды. Кызыл каптал кыздынъ наьзик белин кушаклап, боьтен де ярасыкландырады. Сабантойларда йигитлер Акбийке мен бийимеге уьшин куьресетеган эдилер. Турна биювин бийигенде, калын оьрмелердеги куьмис каьпиклер занъырайдылар, узын мойынында, коьк йылгадай болып, тамыры коьринеди. Яслар Акбийке оларга суьйим таякты бергенин куьтедилер. Тек куьздинъ бир куьнинде яслыктынъ ярасыклыгы кыздынъ коьзлеринде соьнип калды. Эки коьзяс, шешешкейдинъ япыракларындагы таза тамшыларындай болып, узын кирпичлерде бираз токтап, бетине туьстилер. Он бес ясына толганда, атасы оны эрге берди. Бектемирдинъ атасы молла эди, ол аькелген калым баскалардыкыннан коьп эди. Молладынъ сыйы-абырайы да уьйкен эди, ога дуа яздырмага туьрли ерлерден келетаган эди. Акбийкединъ атасы Исмаилга онынъ кызын молладынъ кедеси айттырганы уьйкен сый эди. Тойга эки юма калган эди, Акбийке сол куьнлердинъ ишинде азып-тозды, онынъ занъыраган сеси энди эситилмейди.

Баска ясты суьетаган эди Акбийке – бирге оьскен, бирге ойнаган авылдасы Болатбек. Тек ол ярлы аьелден, атасы молладынъ малын багады. Бектемир берген калымнынъ яртысын да берип болмаяк олар. Той куьн Акбийкединъ енъелери оны шымылдыктынъ астында алып бараятканын коьрип, Болатбек шоьлге кетти. Коьголенге ятып, юмырыгын кысып, кышкырады яс. Эр кисиге йыламага ярамас, сога коьре ол коьзясларын тыяды. Оны кенъ шоьлде йылаганын бирев де коьрмес, ама оьз алдында ога намыслы болаяк. Коьзяслар ясты туншыктырадылар. Кашан да, онынъ Акбийкеси баска биревге хатын болып туры. Ога тувыл, Бектемирге. Бийигенде, кыздынъ шашларындагы каьпиклердинъ занъыраганын эсине алып, Болатбек этигининъ ишиннен уьйкен пышакты шыгарып, курсагына сукты. Авырувды да сезбейди яс, ерге шыбырып аккан кан да оны токтатпайды. Ашув бийледии оны. Йылайды Болатбек, коьзяслар кан ман карысып, шоьлге тыгырадылар. Баьри куьшин йыйнап, Болатбек тагы да бир кере оьзине пышакты сукты. Болатбектинъ кышкырыгын эситкен куслар йогарыга карап уштылар. Болатбек турагалды, таслардынъ уьстинде турып,

аспанга карады. Куслар да Болатбектинъ кайгысын коьрмеге суьймедилер. Яс ерге йыгылды, осал колы ман ерди тырнайды. Басында кышкырык, ол ердинъ тынысын эситкендей болады. Коьзлеринде куьннинъ нурлары соьндицер, Болатбек ызгы кере тыныс алды. Йигиттинъ юреги токтады. Мине ол, ногай ястынъ суьйими, ол бир затты да шыдамайды – яманлыкты, аьдилсизликты. Йыланъыз, куслар, йыла, меним цоьлим, сен коьп кыйынлык коьрдинъ, тек коьрдинъ ме экен мундай кайгыды? Тек шоьл тувыл Болатбектинъ оьлимининъ шайыты болган. Яс ян бергенде, онынъ касында куьлтуьс шашларын ялбыратып, кыскайклы олтыры эди. Ол Болатбектинъ кара шашларын сыйпайды, сонъ енъил колы ман коьзлерин япты. Кыскайклы турып, кан болган ак кийими мен шоьлге кетти. Ол йок болганда, таза коьк аспанда булытлар коьринди, оларды шакырып алганга макул болмагандай болып, ел коьтерилди. Буйратлардынъ биюви савлай тоьгеректи япты, бир зат та коьринмейди.

Болатбектинъ атасы койларды авылга карап айдап аькелеятыр эди. «Хайт, хайт» деп кышкырып алады ол арада. Бирден ел токтады эм айындырык яркырады, коьк куьлтиреди, савлай шоьлде ямгыр явды, узын болып ерге туьсетаган тамшылар Болатбектинъ канын тайдырмага суьйгендей боладылар. Болатбектинъ атасынынъ алал ийти улыды. Атасы юре береди, ол билмейди, коьп узак тувыл ерде онынъ увылы оьлип ятыр. Ийт тагы да аямай улыды. Атадынъ юреги тынышсызланды. Узын оьлен арасында ол оьлип яткан увылын коьрди, онынъ каны катып калган, колында топырак. Атасы тизине шоькти, шоьлди сескендирип, аваз шалынды. Атасы авылга карап ювырады, койларды да, канга былганып яткан увылын да калдырып. Авазды эситкен авылшылар уьйлериннен ювырып шыгадылар. Эр кисиден сорайдылар, ол алдын бес баласы ман хатынын йойыткан, аьли болса кыпшаклардынъ асабасы – ялгыз увылын йойытып турганда, не зат айтаягын да билмей, ынъырайды. Атасы йылайды. Ога энди йойыткандай зат йок, тек ак шашларга толган басы. Болатбекти авыл ман коьмдилер. Тек Акбийке келип болмады, ол шымылдыктынъ астында олтыры эди. Болатбек тайды деп эситкенде, ол токтамай йылады. Бирев де ога маьне бермейди, туры ма шымылдыктынъ астында, турсын. Наьсип болсын деп йорайдылар ога баьриси де.

Экинши куьн молладынъ койшысы увылы оьлген ерге аькетип тас салды. Соьйтип авылдынъ касында Болатбектинъ тасы салынды.

Сол заманлардан коьп йылар оьгти. Эри мен уныгын алдыга йиберип, Акбийке ярылган таска янасты. Тастынъ касында бозторгай уя ясапты экен. Коьп йылар артында Болатбектинъ яны аспанга ушкандай, бозторгай да йогарыга ымтылды. Онынъ янын йогарыга ак кийимли кыскайклы йолга салган эди, тек сол затты бирев де билмейди. Тагы да ол шоьлге келди. Эм буьгуьн ол Бектемирге коьринди. Соны да аьлиги заманда бирев де билмейтаган эди.

– Хатын, сен не затка токтадынъ, юрсенъ, малды капамага керек, – деп шакырды Акбийкеди эри. Ол сол тасты суьймейтаган эди. Болатбек Акбийкеди суьйгенин де билетаган болган. Акбийке оны суьйип болмаганын да биледи, онынъ коьзлеринде коьп йылардан бери кайгы бар экенин сезеди Бектемир. Акырып та, ийги айтып та болатаган эди Бектемир хатынына, тек онынъ суьйимин бир куьн де сезбеди. Ногай хатыннынъ суьйими – шоьлдинъ сезими. Языкты, шоьлдей болып, ол тувады, биринши шешекейлер мен атады, куьн саьвлелеринде яйнайды, кешелерде юлдызлар ман бирге янады. Алтын куьзде

ол коьринмейтаган шатырлар кимик болады. Ак кыста ол таза суьйимге усаган карда ойнайды.

Коьп узак тувыл ерде эки кишкей саман уйлер эм узын сарай коьринди. Бу Бектемир аьели мен туратаган кошара эди. Куьн кып-кызыл топтай болып, олтырады. Куьнбатар оны йолга салады.

– Таньла иссилик болаяк, ел шыгар тагы да, – деп ойланады Бектемир, куьнбатарга карап. Актоьс актерекке байлы эди. Койларды капап, Бектемир хатынына сыйыр савмага коьмек этейим деп йоьнеди. Сыйырлар коьп эди – биревлерин эртенъликте, биревлерин кеште саватаган эди Акбийке. Суьт те коьп, тоьрдинъ уьстинде олар шелеклерде тизилип турадылар.

Баьри куллык биткен сонъ, Бектемир уйге кирип, басындагы боьркин шешти. Куьрсинип, ол тоьрге минди эм ястыкка таянды. Онынъ басында бир-бирисин тоьбелеп, сораулар толадылар. Кимге айтайым Албаслы акында? Мени селеке этерме экенлер? Ким коьмек этер экен мага?

Тоьмен тоьрге Акбийке ас аькелип салды – тузланган эт пен хинкал, сарымсак пан эгилген катык эм толы аяк ногой шай. Кайтип аш болса да, Бектемирге ас юрмеди. Ол шайды симирди.

– Хатын, мен таньла эртеректен авылга бараман, сен узактагы яйлакка койларды айдарсынъ, – деди Бектемир.

Акбийке уьндемей, басын ийзеди, сонъ сыпырады йыйнады эм тоьрге туьрли туьсли тоьсеклерди таслады. Аьел уйкыга аьзирлендилер. Куьн авыр эди. Тек бу куьн тувыл, койшылардынъ аьр куьни де мал, куслар акында каьр шегуьв мен кетедилер.

Акбийке, балаларды яткарып, оьзи де тоьрдинъ шетинде ерлести. Мине неше йылдан бери ол тамга карап ятады. Бектемир мен бирге орынды боьлмегенли коьп йыллар оьтти, болса да оны эрининъ аьли тынышсызландырды. Апак болган шырайы хатынга ярамады, бир заттан корккандай болып коьринди Бектемир Акбийкеге. «Бизди кошарадан шыгарама экен?» деп ойланды хатын. Ол эриннен буьгуьн йыйында не зат акында соьйленгени акында сораак болган эди, тек йигери батпады. Тамга карап йылысып, кысаяклы уйкыга коьмилди. Тоьрдинъ аргы шетинде Бектемир де уйкламайды. Олардынъ ортасында уныклары Арсланбек, Алтынбек эм кишкей Кенжеп парахат уйклайдылар. Бектемир бир кесек заманга уйклап кетти. Туьннинъ бир заманында ол ийтлердинъ улыганын эситип, уянды. Бектемир турды эм шешекейли шымылдыкты ашып, терезеден карады. Онынъ коьз алдында сол баягы ак кийимли хатын туры эди, айдынъ ярыгы ман кийими ак тувыл, йогарыдан туьскен булактай болып коьринеди. Албаслы онынъ уйине дейим келген. Не зат керек ога? Кимди излейди ол? Бектемир дуа окып баслады, Кудайга меним аьелимнен армаган аькет сол хатынды деп тилейди Бектемир. Ол кышкырып окыганнан Акбийке де уянды, ол турмага суьйген эди, тек эри ога колын силтеди эм кысаяклы кайтып ятты. Бектемир тагы да терезеден карады, кырда бирев де йок эди. Белки, ога коьрингендир Албаслы. Ама корккан эр киси эртенъге дейим уйкламады. Танъ атып баслаганда, Бектемир азбарга шыкты. Азбар деп айтпага кыйын эди, мине отыз йылдан бери онынъ кошарасы адаскан йолавшыларга нап шырак пан янып йол коьрсетип туратаган эди. Азбарсыз шоьлдинъ ортасында турады неше йылдан бери. Уьйдинъ алдындагы суьтке толы шелеклер яртысына дейим ишилгенин коьрди Бектемир. Албаслы кеште келгенин ол анълады.

– Кеште боърилер келген. Кене де ийтлер оларды уйге янастырмаган. Шелектеги суьтти ийтерге берип, куьл мен ысып ал. Мен авылга кетемен. Балаларды кошарадан узак йиберме, – деди хатынына Бектемир, туьбекти алып, шыгып кетти. Бектемир тагы да уйге кайтып келди, илинип турган Коранды алып, колтыгына салды, дуасын окып, тагы да кетти. Актоьсти егип, Алыпкаштынъ сокпагы ман авылга карап юрди.

Бектемир ат пан бара турсын, мен сизге Алыпкаштынъ сокпагы акында хабарлайым. Бектемирдинъ кошарасы турган ерде алдынгы заманларда шоьл еринде энъ де байлардынъ сырасына кирген Ханмурзадынъ отавы болган. Онынъ Алыпкаш деген кулы болган. Алыпкаш ата-анасын, асылы ким экенин билмеген, кишкейлей оны Актамак деген куртка саклаган. Куртка тайган сонъ, онынъ балалары Алыпкашты уйден кувып шыгарадылар. Соьйтип ол Ханмурзага кул болады. Бай Алыпкашты бир маълиетсиз зат уьшин тоьбелейтаган болган. Бир куьн Алыпкаш оннан кетпеге токтасады. Тек онынъ ярадан ширип турган аягына шынжыр байланган эди. Кайтип кетсин пакыр. Тас пан да урады ол, тек темирди кайтип бузасынъ. Кешелеп Алыпкаш сарайдан шыгып, шоьлге карап Шолпаннынъ ярыгы ман сав кеше йылысып барады, онынъ артыннан канлы сокпак та кетеди. Актамактынъ камырына келеди Алыпкаш. Эртенъликте Ханмурзадынъ аьдемлери Алыпкашты табадылар, атка байлап канлы сокпак пан Ханмурзага аькеледилер. Сол заманнан алып сокпакты оьлен баспайды деп айтадылар авылшылар.

Бектемир бас деп атасына бармага токтасады. Карт Буланбай юз ясына янаскан, онынъ уйи – тоьр, сонда ол бес йылдан бери козгалмай ятады. Кийкей саман уйге энъкейип, киреди Бектемир. Бурынгыдан алып ногайлар саман уйлерди тоьмен этип салганлар, сога коьре кирген аьдем уйге де, кожайындарга да басын ийип, салам береди.

– Амансынъма, атам! – Бектемир атасына энъкейип, кулагына кышкырады.

Карттынъ бир кабагы козгалды эм ол коьзин ашты. Карасы ман боьлмединъ ишин карады эм суьек болып калган колы ман онынъ бетип сыйпап турган Бектемирдинъ колын кысты.

– Сен ким?

– Атам, бу мен, сенинъ увылынъ Бектемир. Сени коьрейим деп келдим, нешик сен? Авырмайсынъма?

Ызгы соров картты куьлдирди эм ол тиссиз авызы ман куьлемсиреди. Карттынъ бу ызгы куьнлери эди, сол калган заманды ол Бектемирдинъ увылларынынъ бирисининъ уйинде яшап туры. Келин сыпыра курып баслады. Бектемир атасына шоьлде Албаслыды коьргенин айтпага токтасты. Шай ишип турган мезгилде айтарман атама деп ойлады Бектемир. Ким сени анълар атанъдай болып? Бектемир келини мен Буланбайды коьтерип, олтырттылар, тоьгерегине ястыклар салдылар. Келин атайдынъ дирилдеп турган колына аяк шайды берди.

– Атам, сен билесинъме, мен кимди коьрдим шоьлде? Албаслы шыкты тагы да.

Карттынъ колындагы аяк шай ерге туьсти, шай онынъ арык аякларына тоьгилди. Буланмай шайдынъ исси экенин сезбеди, онынъ ишин исси эс бирден якты. Куьнъиртленген, туьссиз коьзлериннен коьзяслар акты. Онынъ эринлери дирилдеди, карт бир затлар айтады, тек оны бирев де анъламады. Келин, аьре-

кетлеп, сыпырады йыйнады эм карттынъ аягын сыпырды. Бармагы ман Булайбай увылын шақырды.

– Ол карт эди ме, колтыгында тесиклер бар ма? Кийими бар эди ме? – деген соравлар береди Буланбай.

– Йок, яс эди, ак кийим кийген, кеште кошарадынъ янына да келди, онынъ кийими йылтырайды, колтыгындагы тесиклер эсимде йок. Мен корктым, атам. Мен бир де оны коьрмегенмен. Атам, сен коьргенсинъме Албаслыды? – деп сорайды Бектемир.

Карт явапламады увылына. Келини ога шай куйып аькелген эди, соны ишпеге коьмек этти. Карт колы ман силтеп, келинин шыгарды. Сонъ увылына яныма янас деп силтеди.

– Янынъа Коран алып юр, бир койды курманлык этип, баласыз аьеллерге пайла. Аьли Зияв-моллага бар, сени уьшин дуа окысын, сув уьскирип берсин. Сувды уьйдинъ тоьгерегине шаш, уныкларга ишпеге бер. Бар, кет. Мен арыдым, – деди карт.

Бектемир атасынынъ колын алды эм шыгып кетти. Зияв-молла дуа да язды, сув да берди.

Картты ой басты... ол ызгы куьни келгенин биледи. Албаслы онынъ артыннан келген, соны анълайды Буланбай. 95 йыл артта Буланмай куткарылып болды.

... Юз йылга ювык заман артта бир ясындагы Буланбай эки агасы ман шоьл мен коьшип-конып юрген. Тетеси Тотай уныкларын такыр-тукыр арба ман алып бараятыр. Олар малдынъ кыславын авыстырып бараятырлар. Эки арба ман уьйшиликте кулланатаган затларды тасыганлар. Сувык казан ай куьнлери эди. Балалар бир-бирисине тыгылып, капталдынъ астында ятырлар. Буланбайды тетесининъ тоьсине калын кумаш пан байлаганлар. Куьздинъ куьни аспаннан йылытпайды, баягы яйдынъ иссиликлери йок. Бирден куьшли ел эсип баслады, арбады алып, шайтанлар биювинде айландырды. Ат ювеннен айырылды эм шоьл мен ювырып кетти. Балаларды ел ян-якка шашыратты, арба эки кесекке боьлинди. Ел тымды, Тотай ян-ягына карады, ол кишкей Буланбай ман тыгыршыктынъ астында калган, эки бала йылайдылар. Сол да коркынышлы тувыл эди. Арбадынъ алдында куртка туры эди – шашлары ян-якка карап куркыраган, онынъ тоьслери юзимнинъ салпыраган сабдакларына усап, тизине дейим келген, куртка оларды заман-заманы ман артка карап таслайды. Суьекли колларын коьтергенде, колтыкларында юмырыктай тесиклер коьринеди. Коьзлеринде от янады, сол отты коьрген Тотайдынъ юреги ярылгандай болады. Албаслы! Ол яланъаш эди, кевдеси картайган, оннан сасыган ийисте шыгады. Тотай билген баьри дуаларын да муткан. Ол оьзи уьшин тувыл, куртка балаларга тиеди деп коркады. Албаслы оннан коьзин айырмады, солай карас Тотайды токтатып турады, козгалмага бермейди. Олар соьйлемейдилер, тек бир-бирисин анълайдылар.

– Тийме балаларга, кет муннан!

– Мен балалардынъ артыннан келгенмен, мен оларды аькетермен. Соьйтип мага атам Кылышбай айткан. Сенинъ ата-бабаларынъ онынъ эки колын да кескенлер – мени куьндиз куьннен, кешелерде – сувыктан саклаган эки канатын. Эки оьмир ол йылап юреди эм оьзининъ канатларын излейди. Сенинъ саьбийлеринъ ога канат болар, Булайбай болса, меним оьзиме керек, – деп айтады Албаслы.

Тотай Буланбайды оьзине кысады, ерге туьскен камшыды алаяк болган эди, тек Албаслы оны онлаган метрге дейим таслады. Йылап турган эки балады ол колтыгындагы тесиклерге тыкты, олар йок болып кеттилер. Албаслы Тотайга карап бурылды, тиссиз авызын ашып, кышкырды ога. Янасып, Тотайдын кушагынан Буланбайды алмага ымтылды. Бу ерде Тотай онын шашынан бир кесек узип алды. Ол анасыннан эситкен, албаслыдын куьши шашларында, эгер узип алсань, онын куьши таяды. Албаслыдын коьзиндеги от тайды, ол шоршып-каргып, казан айынынь ямгырынынь биринши тамшыларында йок болып калды.

Карт Тотай бозлап баслады Албаслы алып кеткен балалары артыннан. Онын коьзяслары ямгыр ман косылып, кумларга туьседилер, онын туьбинде кайгы ман басланган юзйыллыктынь ашшысын эм кайгысын калдырып. Ата-бабалардан калган таварых бар, ол несилен-несилге коьшеди – эгер Албаслы келип, шоьлден аьдемди аькетсе, баьле-казады карап тур. Ногайларда оньайлык болмас сол заман – малдын саны оьспейди, аьдемлер де бир-бириси мен урсысып, ийтлесип турадылар, бир-бирисин оьлтиредилер. Оьзлерин оьлтирген заманлар да болады. Албаслыдын куьши сонда. Тек Тотай Коранныь ишине салган албаслыдын эки шашы шоьлди яманлыктан куткармага керек.

Буланбай тетесиннен калган Коранга карасын таслады. Ушын дунияга кетектен алдын Тотай уныгына болган оьзгерис акында айтты эм Коранга тиймессин, боьтен де ишиндеги эки шашты алмассын деп уныгын шоькындырды. Буланбай не этеегин билмейди. Бир заманда Буланбай ийги молла эди, акыллы аьдем деп билетаган эди оны авылшылар. Ол аньлайды, албаслы оьзининь шашлары артыннан келген, соны ушын карттын увылы Бектемирге коьринген. Аьжел де келген картка. Буланбай коьп йыллар яшаса да, Аьжелден коркатаган эди эм Кудайдан меним йылларыма йыллар кос деп тилек этетаган эди, болса да, аьли де кайда коьсын, юз яска да янасты. Буланбай ийги яшав яшады, эки агасы ушын де яшаган болса ярайды. Тотай тетеси уныгын баягы кайгылы оьзгеристен сонь авыр куллыктан саклайтаган эди. Малдын бир кесегин сатып, моллага оькытты. Уныгы да тетесин суьйиндирип, ийги оькыйтаган эди. Он бир ясына толганда, Тотай уныгын уьйленирди, келин этип молладын сегиз ясындагы кызын алдылар. Бес йылдан сонь аьелде биринши бала тувды, ол оьгиздинь терисининь ишинде оьлди. Ногайлардын аьдетлерине коьре, яньы тувган балады оьгиздинь терисине орайдылар, кеде куьшли болсын деп. Собьтип, оларды уьйкен яшавга аьзирлегенлер. Сол теристинь ийисин анасынынь суьти мен бирге алсын деп айтатаган болганлар бурынгыда. Оьгиздинь терисиннен атка ювенлер, капталга белбавлар тигетаган болган. Сол заманда ногайдын коьшпели яшавында атлар маьнели орынды тутканлар. Атсыз ногай уьйсиз, аьелсиз калган оьксиздей. Буланбайдын аьелинде аьли де эки кыз эм бир увыл тувады.

Уьйле мезгилде экинши куьн Буланбайга туьсинде тетеси Тотай келди. Ол ярасык термединь касында турып, уныгын шаьырады оьзине. Буланбай янасады ога. Куртка, уныгын колыннан ыслап, термединь ишине киргизеди. Бала замандагындай болып ярасыкланган терме, тетесининь колынынь силтеви мен Буланбай яткан ястык та, тоьсек те келип калады. Буланбай тетесининь коьзлеринде йылуwлык коьреди, онын каравы уныгына «сенин мунда еринь аьзир» деп айткандай болады. Тотай уныгына атасынын сандыгындагы Ко-

ранды аькелерсинь деп тилейди уныгына. Шыбын коймайды уйклап турган Буланбайды, ол уянады. Карт ынгыранады. Ол тетесининь коьйлегининь ий-исин сезеди, кулагына Тотай бармагына тагатаган куьмис юзиктинь коньыра-вынынь сеси шалынып кетеди. Карттынь юреги де, кевдеси де, яны да бирден ынгырады. Ол аньлайды, аспан йолына шыкпага заман келди.

Туьстен сонь Буланбай Бектемирдинь артыннан йиберди. Увылы кешединь бир заманында келди атасына. Бектемир атасы сав кеше сандыраклап шык-канын коьрди, соьзлери аньламастай, бир-бир заманда «аькет шашларыньды, мени де аькет, меним аьвлетлериме тийме» деп айтып та йибереди. Тань аткан-да Буланбай коьзлерин ашты. Караса, Зияв-молла Коран оқып олтыры. Сонь увылын коьрди. Эринлерин тегаран коьзгалтып, оны оьзине шакырды. Соьзле-ри арада бир боьлинеди.

– Кораннынь ишинде Албаслыдынь эки шашы бар. Коранды кошарага аь-кет, йолда, каерде сен Албаслыды коьргенсинь, шашларды курткашашка орап, шоьлде калдыр. Коранды мени мен саларсынь камырга, сандык пан бирге. Мен оьлгенде... кешириньиз мени... кешир.

Буланбай ызгы тынысын авыр этип алды, коьзлери батлап, артка кеттилер. Кудайдынь иши, оьлип кетти Буланбай-атай. Зияв-молла дуа оқып баслады. Атасынынь оьлгенин коьрген, боьтен де онынь соьзлериннен Бектемир саь-спекледи, сонь уьйден шыгып, аваз коьтерди. Буланбайдынь тукумы Кумлы авылында белгили эм бурынгы тукумларынынь бириси эди. Азбарга аьдемлер келип басладылар. Буланбай ман бирге шоьлдинь бир уллы кезеги кеткендей болды. Кумлы авылынынь тарихининь тагы да бир бети ябылды.

Атасынынь айтканын этип, Бектемир кишкей уьш туяклы олтыргышка ол-тырды. Буланбай бир заманда белгили молла эди, арбалар токтамай, азбарга карап келип турадылар. Оьзи атасынынь дуасын алады Бектемир, оьзи ойлары ман буйраттынь касында. Аькетти ме Албаслы шашларын, оьз куьшин? Дай-ымларга кетти ме экен шоьлден?

Оьлген куьнин битирип, Бектемир кошарага келеди, отлакларды карамага барады. Ол караса – оьленнинь туьси кайдай баска болган, ынжы кимик коьзди суьйинтеди, мынълаган йыллардынь артындагы тамырларын янъырткандай. Ювсаннынь ийиси кайтип куьшли коькыйды, Бектемирдинь танавларына аямай киреди. Сонь Бектемир турналарды коьрди, олар Алыпкаштынь сокпагыннан узак тувыл ерде уя ясаганлар. Уядынь ишинде кишкей балапан бар. Кужыр, не уьшин Бектемир коьрмеген оларды алдын? Буйратлардынь артында сыйырлар отлап юри. Караса, бир сыйыр эгиз бузав тапкан. Бектемирдинь суьйиниши сыймайды койынына, ол «орайда – райда, орайда» деп йырлайды эм сол аньга келистирип, шоьлде бийийди. Кетти Албаслы, шоьлден кетти. Шоьлде берекет болар энди. Аьеллерде наьсип болар. Балалар оьлмес, ногайлар бир-бирисин оьлтирмес. Оьзлерин де. Бектемир сол затка ынынатаган эди. Сол затка шоьл де шекленмейди.

Тек армаганда тал теректинь астында ыспайы яс хатын олтыры эди. Ол оь-зининь узын шашларын сыйпайды, оларды санагандай болады. Сонь ол турды, шань шыгарып, ел болып эсти эм йогарыда йок болды. Аспан термесине ушты, юз йылдан сонь келер энди. Тек соны баска ногайлар коьрер.

Орысшадан коьширген Гульфира БЕКМУРАТОВА

Поэзия эл проза

Расул ГАМЗАТОВ
Дагестан халк шайири

Бизим яшав, айтпага,
Тав уьстинде ак кардай,
Куьннинь коьзи кыздырса -
Айланады ол сувга.

Куьнлер, айлар ювырып
Косылады йылларга.
Кыска оьмир йылысып
Алгасайды картлыкка.

Не мен битер йолымыз,
Не зат айтар бактымыз,
Деп ойланып олтырсак,
Эртеректен мунъайсак,

Куьн коьзи де йыланып
Бизден эрек кашпаспа?
Кара туьнде адасып
Аьдем эсин саспаспа?

Керек тувыл коркпага,
Биз оьлсек те коьп яслар
Оьсе тура арада,
Тува аьр куьн балалар.

Тамырларын яшавдынь
Эш бир согыс уьзбеген.
Кысмет берген кудайдынь
Сырын бирев билмеген.

Калша соккан оьнерли,
Уьй салаган сулыплы,
Китаб язган талаплы
Калдырмайма эстелик?

Аьне эгинши ислей,
Куьн кызганын бир сезбей,
Суьеди ол куллыгын,
Биле яшав маьнесин.

Магомед ГАМЗАЕВ
Дагестан халк шайири

Не болган инсанларга
Атып-бузып турмага,
Отты наьсин орнына
Оъз уьйине салмага,
Ойнамага баъле мен,
Куванмага оьлим мен?
Сакла, Кудай, давлардан!

Межигитлер эсиги
Энди ашык болса да,
Шагырды, аракыды
«Арам» деп дин айтса да,
Коймаймыз биз ишкиди.
Сакла бизди, Кудайым,
Шайтанныъ дослыгыннан!

Пайхамбарлар коьп болды.
Законлардан кажынмай,
Каърип халкты аямай,
Барлыгына бир тоймай,
Элди олар тонады.
Дагыстанды, Кудайым,
Сакла сутыр аьдемнен!

Неше тил, неше миллет,
Неше туьрли касиет,
Яшай уьйкен дослыкта,
Дагыстан отанында.
Туьпсиз бай санияты,
Сакла, Кудай, куьншиден
Еримиз Дагыстанды!

Магомед ГАМИДОВ
Дагестан халк шайири

Сен сагынып келгенде
Дуняя тез туьрлене,
Болмагандай кыйынлык,
Тува энди енъиллик.

Табиат та куванып
Йибереди куьн коьзин,

Ол да алтын нурларын
Бизге келип себеди.

Ама сен мутып калсань,
Кобктей уйкен суыйимди,
Ол басады юректи,
Алдырмайды тынысты.

Сен келген куьн тагы да
Наьсип тува бактыга,
Язылады йырлар да,
Авыр болмай куллык та.

Эки юрек косылса,
Тобгеректе яз яйнай,
Сондай куьн мен душпанга
Карадым аданастай.

Мутпа мени, аявлым,
Сен мутканлай яшавым
Асты уьстине шыгып,
Кутырады акыл йойып.

Йыршы КАЗАК

Душпанынъды енъмеге,
Акыкатлык туьзбеге,
Суье болсань сен, йигит,
Бас деп юректи беркит.

Канынъ, янынъ аяма,
Оьлемен деп ойлама,
Неге десе коркашлык
Аькеледи уятлык.

Эркек болсанъ басынъды
Салма тоьмен кайгыда,
Эркек болсанъ коьз ясты
Коьлдей тоькпе согыста.

Эки тилли кылыкты
Кулланма сен яшавда.
Енъер уьшин явларды,
Коьрсет дослык досларга.

Сулейман СТАЛЬСКИЙ
Дагестан халк шайири

АБЪЛЕЖИЛИК КАНГА КИРГЕН АБЪДЕМЛЕР

Абдем деген абдем болып калама
Коккиреkte яманлыгын сакласа?
Кара ниет каралыгын ясырып,
Табтли тил мен болады-ав алдатып.

Намыс сатып, кыргып — шоршып юргенлер,
Аз оьмирин оьз пайдага суьргенлер,
Эл арада маьнелидей бир сисип,
Яшайдылар бос куьезге оьктемсип.

Я кудайдынъ, я инсаннынъ соьзлерин
Тап шайтандай, суьймейдилер алмага.
Кокре калса таныслардынъ дослыгын
Шалысарлар, араларын бузбага.

Бир зыянсыз тап кояндай янынъда
Тура берип, айланар ол боьриге.
Эм карасанъ тиклеп юмсак юзине
Кокрерсинъ сен куьншиликти касынъда.

Абълежилик канга кирген абдемлер
Оьз ойларын дурыс кепте айтпаслар.
Сенимлидинъ тазалыгын сезгенлер
Бир кулланмай эм алдатпай, коймаслар.

Юсуп ХАППАЛАЕВ
Дагыстан халк шаири

ТЫККАН АТЫН ШАИРЛЕР

Аьр бир халкта коьп йырлар,
Бек акыллы такпаклар,
Бай соьзлер, Эртегилер,
Эл арада юрелер.

Оьнерли юреклерден
Шыккан халкка ол соьзлер.

Тек неге ди исиннен
Тыккан атын шаирлер.

Берген олар оыктемлик
Тувган оыз миллетине.
Оысиетлеп берк дослык
Тербия берген элге.

Билмесек те атларын,
Халктынъ алал шаирин,
Эскеремиз йылуw ман,
Эсте саклап коюw ман.

Авторларды Бийке Кулунчакова коыширген.



Бийке КУЛУНЧАКОВА,
Дагестан халк язувшысы

БАЗАРДАН СОНЪ

(хабар)

Бир каты куън Калиш каладагы базарга барган эди. Соннан келгенли оны хатыны да, тенълери де танымай басладылар. Совхоздынъ алдышы шофёры Калишти баъри де намыслы эм танъ кылыклы эркек деп санайтаган эдилер. Неге десе Калиш совхоздынъ бир шыбыгын да урлап уййине элтемейди, йолдасларынынъ маъшинлери батса, олардан айырылып кайтпайды. Ама энди эркек оъзине оъзи усамай эди. Бас деп онынъ туърленгенин Явгарет сездиди. Базардан келген куън Калиш, шай ишип турганда, аъжейип хабарлар юритти.

– Мен тентек болган экенмен, Явгарет. Неше йыл колымда уйкен маъпин турып, я аърувъ азбар салган йокпан, я уй салган йокпан ак керпиштен подвалы ман, гаражы ман, я...

– Былтыр тувылма салганымыз уйди, – деп кыскайкы аъжепсинди. – Ак керпиш болмаса койсын, янъы ша янъы, уйсиз де карыж аз тувыл. Азбар керек, тек ога буъгуън – танъла акша йок.

Калиш:

— Акша йок, акша йок, – деп хатынын эрикледиди. – Йок болса табармыз, – деди ол бирден тавысын коътерип, – тек асыллап бил. Бас деп бийик азбар салайык.

Явгарет эркегине озып иштиме экен деп тиклеп бир неше кере карады, ама ишкен аъдеме ол усамай эди. Болса да хатыны онынъ соъйлеген соъзлерине коъп маъне бермедиди. «Йолда-бирев: шопырлардыкы аърувъ, анавын урламага, мунавын сатпага боладылар, коълик олардынъ колында деп кызыксындырган болар. Аъше алды кере Калиш билмегенме солай этпеге болатоганын?» – дейди кыскайкы оъзине оъзи.

Ама экинши куън кешесинде рейстен келген эркек хатынын тургызып, оны ман агашлар туъсирип бослады.

– Кайдан алдынъ? – деп Явгарет сораганда, куъеви:

– Урладым, – деп куълемсиреди.

– Сен алды кере бир зат та урламайтаган эдинъ ше, – деди хатыны аъжепсинип.

– Алдын болса алдын, энди куъевининъ кеш келуъвине уйрен, мен тургызганша шыгып, ярдамлас оъзинъ.

Бир яктан Явгарет суъйинди. «Не этемен аъжепсинип. Калиштен алдын урлап баслаган шопырлар хандай-бий-дей болып яшайдылар. Бизде не бар? Кара керпиштен уйди тегеран бир салдык эки йылга созып. Энди сама бас коътерер эдик».

Куьнлер кете берди, Калиштинъ болса кешеси куры тувыл эди. Бир йол керпиш, бир йол пишен, бир йол ем, бир йол аслык–не затты урламага эп табылса, соны уйине аккеледи. Энди ол оьзи мен рейске кеткен йолдас-ларына карап турмайтаган эди. Арасы эки-уыш айга кетпей, бийик азбар салды. Не зат аккелип тоьксе де бирев де коьрмеек. Энди Калиштинъ яны паракхат эди. Хатыны да суьйинуьвин осал ясырады.

Бир йол эркек рейстен бос кайтты эм сога болып конъли де бузылды. Авылга бир он шақырымлар калганда, йолды оьтип турган бир кесек койларды коьрди. «Койшы ювык арада тувыл болса, бир малды тиеп те басарман газды», – деп Калиш ойлап уьлгирди эм машинады силкиндиртип бирден токтатты. Ама йолдынъ кабыргасында айлак аз мал коьринеди, йырмадан артык болма-як. Эркек неше тиклеп караса да, ювык арада койшы да, баскалай койлар да коьринмей эдилер. Булар отардан айырылган экен»», – деп шофёр суьйинип, кой-ларды кувып баслады. Ети коьйды ыслаган сонъ, арттан келеген ярыкты коьрнп, алгасады. Хатынына баладай куьезленип, койлардынъ хабарын айтып эди, тек Явгерет шырайы агарып, оны тез боьлди.

– Аргы орамдагы Ямеш агайдынъ эм Юмабийке кудашадынъ койлары олар. Кеште излеп юри эдилер. Йырма мал йок деп айтканлары эсимде. Кайтип намы-сымыз барып, авылдаслардынъ койларын ашаякпыз! – деп кыскажклы олтырган^ериннен шалт турды.

– Бу заманга дейим урлаган уьшин бетлемейтаган эдинъ, энди намысынъа шыбын кондыма? – деди Калиш селекелеп.

– Авылдастыкын урлав уьйкен айып ша, оькиметтикин коьбиси урлайды, ога не деп айтайым, – деп Явге^рет кыпынълады.

Эркек куьлимсиреди.

– Урляк аьдемге не баскалыгы бар, кимдики болса да, явабы бир онынъ ызында, – дейди Калиш сабыр кепте.

Явгерет мукаят та адалады.

– Кой, кара кыяматта соннан келеек келепир, элтеп берейик малын, – деди шырайы агарып, – Турсанъ, асынъды кайтып сонъ йылытарман. Эркек уьндемей шыгып кетти. Эсиктен сыгалап кыскажклы куьевининъ койларды туьсирип турганын коьрди.

– Мен аьли барып айтарман иелерине, – деп Явгерет азбардынъ эсигине карап юрген эди, ама Калиш оны ийтеп уьйге киргизип, кырыннан киртледди.

– Етевин де сойдым эм сыдырдым. Юр энди ишлерин ярайык, – деди эркек йылавдан безип уьндемей олтырган хатынына.

– Бармайман! – деп кыскажклы басын баска якка бурды. – Сен ше намыссыз экенсинъ, авылдасынънынъ малый ашап.

– Оьзек те намыссыз, – деди Калиш оьктемсип. – Не^ше йыл намыслы болып яшайман деп борыштан шыкпай турдым. Мага намыстынъ эткен пайдасын коьргеним йок. Сен барасынъма сарайга, бармайсынъма? Оьзинъ сайла, ол болмаса шашынънан шаш калдырман, суьйреп аьке-термен.

Явгерет коьмек этпеге амалсыз болды. Сол кеше танъга карсы яттылар. Экинши куьн кеште Калиш этлерди эм терилерди тиеп куьндиз оьзи соьйлескен ресторанга кетти. Этлерди сатып, терилерди йолда коьмпип, паракхат уьйине кайтты. Явгереттинъ айтысына, коьре, калган кой^ларды туваршы коьрипти эм хабар йиберипти. Табылганына да разы болып олтырлар иелери. Хатыны

кеширгендей болса да куевин, кешелерде энди осал уйкайтаган эди. Койлары йок болган авылдасларын коьре калса, коьзлерине тувра карамага коркады. Явгереттин ойына коьре, олар ким урлаганын бек аьруьв биледилер, тек уьндемей тергемеге суьедилер, ызы не болаягын. «Акша етпесе де алдын биревден коркпай яшайтаган эдим, энди биревге карап бир соьз айтпага ийменемен, оньмассын булай яшав», – деп тоьсекте авдарылады.

Куевеи болса сол заман машинады кувып, пишенге яде баскалай бир совхоздын осал яткан затына кетеди. Азбарга тасынувы ман бирге эркек ишпеге де, аьруьв бойдак хатынларга карамага да суьетаган болды. Эм аьлейи эситер, билер деп те коркпайтаган эди. Явгеретке куевининь бир савувшы хатынга баратаганы коьп аьдемлерден белгили болды. Ама кыскаяклы уьндемей юрди. Ондай аьлде ондай намысын йойган эркек пен озин калай юритпеге керегин аньламай эди. Куевининь кылыгы болса барганнан барган сайын осаллайды. Куллыкта да Калиш бас инженерге аьруьв болып коьринер уьшин, йолдасларын тез-тез шагатаган эди. Соьйтип, баскага берилеек яньы машинады ога бердилер. Эм йолдаслары бир йол рейстен кайтканда, Калишти йыйылып тоьбелеген эдилер. Йолдаслык суд болганда десень, тоьбелегенлерге тиеек соьз эркекке тийип калды. Явгерет йыйыннан йылай-йылай кайтты эм йол бойынша ойлайды: «Калиш алдын калай намыслы, калай тань аьдем эди. Не болган ога? Аврийма? Коьз тийгенме? Бирев тил береме?»

Уйге келсе, калада окыйтаган яс синьлиси балаларга шай берип туры эди. Конакты коьргенде коьз ясларын сыпырып, баьрин де мутпага шалысты. Сол кеше куевиннен акырын сорады.

– Сенинь акыньда соьйленген соьзлер баьри де ушынма? Энди не болар экен?

– Бир зат та болмас, энди мен оларды мукаят та шагып турарман, – деди Калиш уйкамага оньланып.

Синьлиси бир уьш куьн тураман дегенде суьйинип, Явгерет коньсы авылга кетти. Онда эркегининь анасы эм агасы яшайтаган эдилер. Кыскаяклы олар ман маслагатласпага суьйди. Бир кеше конып, кайнанадын да алып келсе, синьлиси йылап олтыры.

– Кой сенинь куевинь шайталлы болыпты. Олай аьдем тувыл эди ше Калиш. Бир намыссыз болып калыпты аьли. Кеше мага ябысып, калай да кашып кутылдым, – деди кыз.

– Билдиртемен милицияга, шақыраман доктырларды, – деп Явгерет онда-мунда ювырып эди, ама кайнанады:

– Токта, оззи келсин, озин де тыньлайык, – деди. Кеште уйкен машина ман уйдинь янына Калиш келди. Киргенлей, уьш хатыннын карап турганын коьрди. Анасы аяп, хатыны эм балдызы суьймей карайдылар.

– Калай карайсыз мага, суд кесесизбе? – деди эркек селекелеп.

– Сен ыржаювыньды кой: айт, не болган сага, айтпасань, милициядын колына беремен сени. Меним увыздай синьлиме ябысып не битиреек боласынь, ийт егир! – деп Явгерет катылды.

Калиш уьндемеді.

– Басынь аврийма? Коьзинье зат коьринеме? – деди анасы. Калиш озин кайдай больницага туьсеегин аньлап, коркты эм дурысын айтпага амалсыз болды.

– Бир йол каты куьн базарга барган эдим, – деп баслады эркек.
– Дурыс, дурыс, сол базардан сонъ туърленип келдинъ, – деди Явгерет.
– Колда аьдемлер аьри-бери кийилген кийим, темир-тумыр сатып туры эдилер. Мен машинге бир запчасть алаяк боламан, йок, табылмайды, излей-излей базардынъ шетине шыгыппан. Эм сол заман бир аьдем акырын мага янасып: «Савлык сатпайсызба?» – дейди. Мен айтаман, биринши кере эситип турман сондай соравды. Ол мага: «Аста бол», – дейди. Сонъ мен ога: «Ярлыдынъ байлыгы – деннинъ савлыгы, сатсам кайтип яшаякпан» деймен. Ол мага коьп акша береек болады. «Акшага сенуьв кыйын, шыгар–кетер», – дедим мен. «Аьше не зат сатпага боласынъ? – деп артымнан калмайды. – Не затынъ аьруьв яшамага быршав береди?» Мен ойланып карадым, сонъ айттым: «Намыс. Олла намыс. Зыян келтирмесе, пайдасын коьрип турганым йок. Шыбырткы ман тоьбелегендей, аьр-бир янъылыс ушин, терис соьз ушин кыйнап турады. Бир куллык этеек болсанъ, онъын да, солын да шектирип, таза арытады аьдемди. Алатаган бар болса, калай баасына да сатар эдим», – деп костым.

Эсли эркек куьлимсиреди.

– Аьне сонынъ ушин де коьбиси намыссыз яшамага суьеди. Билмеймен, алатаган барма экен? Ондай аьдем табылса да, коьп акша бермес. Намыстынъ баасы йыл-дан йылга тоьмен туьседи ше. Савлык саткан болсанъ, олла коьп акша казнаяк эдинъ.

– Йок, йок, савлыгымды бермеймен, – деп мен корк-тым.

Соьлеги эркек меннен тайып, бир куьп аьдемлердинъ нына барды. Сыбырдастылар. Мен болсам ишимнен ойлайман: «Сатылып болмайтаган затлар сатылып басланган сонъ, дуныя куьлли туърленипти, ян-акам. Бир яктан аьруьв ше. Керек затты алаяксынъ, керексиз затты сатаяксынъ. «Ама аста-аста коркып басладым». Намысымды сатсам, суьйген затты этеекпен тагы: суьйсем кой сатып, суьймесем аьдем сойып, суьйсем урлап, суьй-месем ишип, каьр ойнап, суьйсем хатынымды тоьбелеп, суьймесем баска хатынлардынъ артыннан ювырып... Эм бир де намысланмай яшаякпанма?! Йок, басым сав тур-ганда, эрек кашайым», – деп мен аьрекетлеп базардан шыкпага ымтылдым. Ама соьлеги эркек, кайтип етти билмеймен, колымнан кысып ыслады. Янында оьзиндей эсли эркек бар эди.

– Сен неге кашасынъ? Мине мен сага аьдем таптым. Аламан дегенде берип кал, оннан сонъ таппасынъ, – деди меним танысым.

– Коркаман, – дедим мен терлеп, – белки, биревди оьлтирип койсам ша.

Эркеклер куьлдилер.

– Оьлтирмессинъ, коркпа. Неше йыл намыссыз яшап, биревди де оьлтирмедик, – деди олар. – Сонъ нешагы сорайсынъ?

– Билмеймен, – деп мен кызардым. Сол заман на-мысты алаяк киси меним аяма элли маьнет салды.

– Меним таза намысым сондай колай болаяк? – де-дим оьпкелеп.

– Сатаяк ойынъ болган сонъ, таза тувыл намысынъ, – деп эркек увлы йылмайды. Мен ойландым: «Ушынлайын да, намысым таза тувыл болар. Берейим.

Калай да юз маьнетке соьйлестик. Эркек намысымды алган сонъ, шаркым бир епенъил болды.

– Юз маьнет, – дейди анасы басын шайкап. – Аьдемде энъ баалы.намыс

болса ярайды. А бу тентек, атасыннан–анасыннан канына кирген намысты юз маьнетке баалап юргенин кара сен! Энди сага ким сатар экен озининъ намысын?

– Сатар, – деп Калиш коьп кыйланмай эди. – Тек сиз мени бир аз алгасатпай туршынъыз, ак керпиштен уй салып йиберейим, сонъ...

– Керек тувыл, уй, керек тувыл, онъмассын ол байлык! – деп хатыны йылап баслады, – келеген каты куьн ок та бар базарга эм намыс алмай, кайтпа уйге.

– Не алапат коркып калдынъыз, – деди эркек ызаланып, – намыстынъ ярасы енъил, оны бир ярым аракыга таппага болады куьни буьгуьн.

Соны эситкенде, анасы да йылап йиберди.

– Белки, табарсынъ, тек энди озинънинъ ак намысынъ йок сага, кайдайы карсы келер, ким билсин, – дейди куртка.

ЗАРИПАТ

(хабар)

Зарипат эркеги Бекберди мен кешки шай ишпеге олтырганда, оны суьйинтектей, коьзлери йылтырап булай деди:

– Буьгуьн мен саьвдегерден бир ыспайы калша алдым.

– Акшады кайдан таптынъ? – деди Бекберди сескенип.

– Бoryшка алдым. Юн акшадан берермиз деп. Тек мен тувыл, нешев де алды соьйтип, – дейди Зарипат вайымсыз сеси мен. – Кызынъ куьни буьгуьн куевге кетип калса, уйден шыгарып салгандай бир янъы калша йок. Уят тувылма?

– Бoryшынъды бере алмасанъ, сол заман уял, – деп эркек шырайы ашылмай, аьлейине авыр карады. – Неше маьнет калша?

– 800 маьнет, – деди кыскайклы. Бекберди, аьжепсинип, касларын коьтерди.

– Бизге калшадан баска бир зат та керек тувыл болаяк? Юн акшага казан уй салайк болган эдик ше.

– Салармыз, – деп Зарипат кайгырмады. – Сен язда акшады коьп табасынъ ша, бир казан уйге куьш етпей не болган.

– Аьруьв, – деди эркек куьрсинип, – авызынъ ман баьрин де туьппе туьз этип бажардынъ, колынънан не келер экен.

Кыскайклы онынъ соьзлерин эситпегендей, уьндемей койды.

Экинши куьн кеште шай ишпеге тагы да олтырдылар. Экеви де совхозда ислегенге, бир бирисин тек кеште коьретаган эдилер. Бекберди сав куьн кой отарларга трактори мен ем тасыйды, сога коьре туьске токтав, деген аьдет оларда йок эди. Карсы келген ерде ашайдылар. Зарипат совхоздынъ курылыс бригадасында ислейди. Кыс болганга, аьли булар авылдынъ ишинде куллык этедилер. Туьсте хатын уйине келип кетеди. Буьгуьн калада окыйтаган кызларыннан келген хатты кыскайклы эркегиннен алдын коьрип, ашты эм баласынынъ не язганын билди. Амансылув акша салынъыз, деп яза эди. Аз тилейтаган болса ша, анасы куевине билдиртпей, йиберген болар эди. Ама кызлары «этик аламан, 150 маьнет йиберинъыз» деп язган эди. Кыз баладынъ йигерин кайтарув да кыйын. Эл кийгенде коьзи кызады ша бакырдынъ. Бoryшланып сама йибер-

меге керек», – деп ойлады. Кеште Зарипат куевине сонынъ акында айтканда, Бекберди шырайы туурленип кетти. Ама сойлегенде сеси сабыр эди.

– Баланъ да озинъдей болып эригеди экен. Акша йок деп яз. Эски этик пен де оқыр окаяк аьдем.

– «Баланъ» деп неге айтасынъ, – деди хатыны ыпкелеп, – этегиме салып кырдан аькелгеним йок ша мен оны. Кийгенлерден кемме бизим кызымыз? Киеди ше баскалар. Сенинъ тоьринъде киймеген кийимди ят атай-дынъ баласы аларма экен Амансылувга? «Атанъ-ананъ алмаганда, мен алаягым барма сага баалы затларды» деп ол да айтар. Сен калай суьйсенъ эт, тек мен ога борышла-нып сама йиберермен.

– Сонъ кайдан тавып берерсинъ? – деди куевеи оззи де ойланып. Онынъ ашувланмаганын коьрген аьлейи йигерленди.

– Бир он куьннен экемиз де акша алаякпыз ша, соннан берермиз. Алиметтен тилермиз, онда болатаган акша, – дейди.

– Алиметтинъ куевеи мен алган акшады алады, оззи де сен тапканды табады. Бизден бир бала калада окыса, олардан эки бала окыйды. Ал энди айт, – деп Бекберди куьрсинди, – кайтип ол акша йыяды экен?

– Кайтип йыйганын халк айтатаган болаяк. Мен не билейим. Белки, малды коьп саклайтагандыр, – деди Зарипат эркегининъ соьзлерин яратпай.

– Малы да бизден артык тувыл. Неше де баргаман оларга, коьремен ше, – деп Бекберди берилмеди. – Узын соьздинъ кыскасы, яз Амансылувга акша йок деп. Озинъ ойсыз болганлай, балады соьйтип тербиялайсынъ. Неше йыл мен сенинъ оп-соп деген соьзлеринъди тынълап, баьри тапканымды сага шаштырып, аз болса борыштан да шыкпай, бир уьй мен, бир азбар ман калдым. Пише болып акша кулланып, йыйган дуныянь кайда? Энди суьйсенъ де, суьймесенъ де аьр бир каьпиктинъ сеннен шотын алып туракпан, – дейди сойлеген сайын тавысын коьтерип. Ашуву сувымай, эркек хатынына коьзлерининъ кыйсыгыннан карады. – Совхоздан алынаяк акшага юз тесик бар, соны мен айтпасам озинъ коьрмейсинъме? Коьмир биткен, балалар этиксиз юри, ун битпеге карады... А бу барады да кызынынъ йырын йырлайды.

– Аьруьв язармыз, мызгап олтырмашы, – деди хатыны соьзди битирмеге алгасап, оззи ишиннен ойлайды: «Сеннен сорап турсам, Амансылувды яланъаш та юргизеексинъ. Аларман танъла биревден, йиберермен. Борышлы оьлмес, шерли оьлер. Ызы бир зат болар, оьзек.

Эртенъгиси куьн Зарипат ис йолдасы Алиметтен юз элли маьнет алып, сол куьн ок та кызына салды. Энди кыскааяклы куевеи билместинъ амалын этпеге керек эди. Совхоз кыйын акты берген куьн ок та Алимет акшасын тилеги белгили. Куллык битирип бажарган шаклы да ол акшасын алганша алгасайтаган эди. Беремен деген куьн бермесенъ, уьйкен кышкырык коьтерер. Ога борышын берген ерде куевеи мен оззининъ кыйын акыннан уьйге айлак аз калаак. «Коьмир де, эки мешок ун да алынаяк, аьне алты баладынъ аяклары да яланъ, майга-шайга да керек шыктажы, Аьмет алардынъ тойы да бар кашан да, – деп Зарипат куьрсинеди. – Бекберди билсе, басымнан эки айырылып туьспес. Ама коьп кетпей, оззин оззи юбантады. – Коьп ойлаган ман акша туьсеекпе аяма? Не этемен оззимди кемирип. Аларман биревден борышка бир юз маьнет. Борышлы оьлмес, шерли оьлер».

Халк кыйын акын алатаган куын Зарипаттынъ бас деп коьнъили бек осал эди. Тилеген тилегени: «Оьзимизге де керек. Анавын аламан, мунавын алаякпан», – деп себеп таба эдилер. Йорык бир аьдемнен юз маьнет алув кыйын экенин коьргенде, кысаяклы эки аьдемнен эллисер маьнеттен тилеп баслады. Биреви калай да элли маьнет берди. «Ызы да бир зат болар оьзек», – деди Зарипат оьзине яртысын тапканына да шуькир этип. Ама уйге келип, акшасын ерли-ерге салганда, тагы да юз маьнет етпей эди. Коьп ойлап басын авыртпай, экинши куын авылдас курткадан юз маьнет тиледи. Ол берген сонъ конъили бек коьтерилди. «Абдалдыкын алла еткереди экен», – деп суьйинип, борышланганын мутты. Онынъ не этегенин билмейтаган эркеги паряхат кепте коьмир де, ун да алып баслады. Акырын куьнлер озып, кыйын ак алатаган заман тагы да янасты. Амансылув ман бирге Зарипаттынъ ис йолдасы Токбийкединъ де кызы институтта окыйтаган эди. Эм сол куьнлерде Токбийке:

– Ал кыймаслар, сизге уйкен тилек, – деди. – Меним исимди биревинъиз эки куьн этсенъиз, калага барып келер эдим. Кызымды да коьрип, уйдеги балаларга да увак кийимлер алар экенмен, сизге керек затларды да излер эдим.

– Бригадирден сора, йиберсе, биз сенинъ куллыгынъды бирлесип те этермиз, – деп хатынлар айтканда, Зарипат кызып кетти.

– Лаьйле, мен де барар эдим... – деди ол йолдасларынынъ коьзлерине ийменип карап. – Кеделердинъ аякларына резин этиклер табылмайды.

– Эки аьдемди бир йолдан йиберерме экен бригадир, – деп исшилер-динъ бириси шекленди. – Соьйлеп каранъыз оьзинъиз, йиберсе, сенинъ куллыгынъды этермен, тек меним кеделериме де этиклер аькелерсинъ.

– Сенде акша йок ша, – деди Алимет Зарипатка селекелеп карап. – Борышландым тагы да деп оьзинъ янъыда айттынъ ша.

– Борышланганым элли маьнет, берермен оьзимнинъ кыйын акымнан, эркектикин алып кетермен, – деди Зарипат вайымсыз кепте. Оьзи ишиннен кафсынып ойлады: «Тек авылдасым кыстап ятпагай эди. Карт аьдемлер сум болады ша, ким биле».

Сол куьн кеште, шай ишпеге олтырганда, Зарипат эркегининъ касына-кабагына акырын карап, калага бармага суьэтаганы акында айтты.

– Барсанъ бар, – деди Бекберди, – тек биревге де борышланма. Билсем, шыбырткы ман тоьбелермен.

– Кой, борышлангасы экен, – деп Зарипат оьпкелемеди. Эсине бир зат туьскенлей, болса да шырайы тунъилди.

– Амансылувга айт, – дейди эркеги сол ара, – окымай кийинмеге кеткен болса, кайтсын уйге. Ислеп сама пайда келтирсин бизге. Билим алаяк кеби йок онынъ. Калага кеткени бир йыл болмай, токтавсыз акша йибер деп турады.

Хатыны басын шайкап койды. Экинши куьн кысаяклы, куьеви куллыктан келгенше, авылдасына йолыкты. Ога булай деди:

– Амансылув-ян авырыпты, барып коьрмесем болмак. Сен, тетей, акшанъды кыстамай туртагы, энди ай берермен сага. Карыж этип баргым ша келмейди, тек не этерсинъ. Туьрли-туьрли туьслер де коьремен, – деп Зарипат коьз ясларын да сыпырды.

– Кайырмас, берерсинъ энди ай, – деди авылдасы салкын сеси мен.

Ол Амансылувдынъ авырганына ынанмай эди. Коьп йыллар конъсы болып яшаганга, Зарипаттынъ кылыгын аьруьв биледи. Ама билсе де, акша тилеп келгенде, йигерин кайтара алмайтаган эди.

Совхоз да акша берип, бригадир де йиберген сонъ, эки хатын йолга туьстилер. Амансылув анасы ман ялгыз калганлай:

– Неше маьнет бересинъ мага? – деп сорады. Анасы аьжепсинмей болмады.

– Янъыда тувылма сага йибергеним. Оны да халктан борышланып алдым, атанъ салма дегенде де тынъламай салдым. Бизди де ойласанъ, куватым. Сеннен баска уйде...

– Билемен, билемен, – дейди Амансылув ызаланып, – меннен баска алты бала бар. Юз кере айтып турасынъ соны. Акша да калдырмайк болсанъ, аьше не этпеге келдинъ?

Зарипат, кызына оьпкелеп, явап бермеди. Ама коьп кетпей Амансылув оьзи янасып:

– Туькенлерге кыдырасынъма? – деди. Каладынъ орамлары ман юргенде, Амансылув анасына ыспайы тонлар, сис катлавлы этиклер кийип юрген кызларды коьрсете эди.

– Аьне, карашы, мама, халкка. Калай кийингенлер! Баьри де ийги баалы кийимлер кийгенде, коьзим кызады ша меним де. Быйыл тон йок мага, тек язлыкка бир аьруьв плащ эм туфля алмага керек. Энди ай йиберерсинъме эки юз маьнет?

Зарплат кызына тувра карады.

– Йиберип болмакпан, авылдастынъ борышы бар. Оннан сонъ атанъ ба-ягыдай тувыл, баьрин де эсаплап турады. Нешагы соьз эситемен мен ол борышлар уьшин, – дейди кыскаяклы куьрсинип. – Билмеймен, халктыкы кайтип етеди, бизики ше етпейди.

– Халк та борышланады, – деп Амансылув анасын тез юбантпага алгасайды. Сонъ оны ийинлериннен кушаклап: – Сен мага, мама, кайтип кыйлансанъ да эки юз маьнет таппасанъ болмайк. Оьзинъ ойлап кара, – дейди кыз кайгырган сеси мен, – май байрамга бизим авылдынъ кызлары не де кийип шыгар. Тек мен араларында эски кийим мен юреекпентагы. «Институтта окыйтаган кыз калай эрши болып юри аьше», – деп мага биревлер селеке де этер...

Анасы ушынлайын да ойланды. Кызы болса суьйинип, уьндемей онынъ шырайына карай эди.

– Олла билмеймен, – деди Зарипат адалап, – кимнен алмага болады ондай акшады? Юн кыркувга дейим беретаган аьдем болса ша, тилер эдим.

– Авыл уйкен: табарсынъ, мама, кыйналма, – деп кызы коьнъили коьтерилип, анасын колтыклады.

Авылга автобус пан кайтып бараганда, Зарипат Токбийкеден акырын со-рады.

– Кызынъа неше маьнет калдырдынъ?

– Юз маьнет берген эдим, яртысы да болак деп, эллисин кайтарды. Кызым акылбалык кене, акшады карап шыгарады, – деди Токбийке куьезленип.

– Кийимди кызынъа оьзинъ алатагандырсынъ, – дейди Зарипат, йолдасынынъ соьзлерине ынанмай.

– Школады битип тактай кийим де алган йокпыз. Оъзи де коьп талап этпейди бакыр, – деп Токбийке кайгыргандай да, мактагандай да болады.

– Биревлеринъ балалары куры кийим акында ойлап турадылар ша. Ондайлар атадынъ-анадынъ языгына да карамас.

Ызгы соьзлер Зарипатка тийгенге, ол баска заттынъ акында соьйлемеге алгасады. Эм ишиннен йолдасын суьймеди: «Халктан уялмаса, кызын яланъаш та юргзеек. Акша салмага ер таппайдылар. Тагы да кызганады баласыннан. Кызы да Амансылувдынъ кийгенин коьзи коьтере алмай болар. Меним баламнынъ кийим алганы буларга не авара экен? Шыкса, бизим акшамыз шыгады. Шушундай сумларга ашув уьшин йиберермен Аман-сылумга эки юз маьнет. Кызым кувыршактай болып кийинип шыкканда, янсын ишлери янаяк болса», – деп Зарипат ойланды.

Уьйине келген сонъ кыскааяклы куьевине булай деди:

– Лаьйле, калада халк калай ыспайы кийинеди экен. Боьтен де кызлар. Ян-акам, не киедилер, не киймейдилер. Ыспайы тонлар, си катлавлы этиклер, кай бирисин айтайым. Токбийкединъ кызын айтсанъ, не де алыпты оьзине. Тагы да анасы меним коьзимше ога уьш юз маьнет калдырды: «Май байрамга кийинип кел» деп. Амансылув бакыр олардынъ янында шыпыттай болып коьринеди. Сол тувлма баладынъ коьзи кызатаганы. Плащым йок, туплим йок деп йылайды. Олла каьпик акша да калдырып болмаякпан, дедим. Уьйге барганда атанъ ман соьйлеп карарман, белки, бир зат ойлар сага дедим артында. Аьше не этейим?

Бекберди хатынын бас деп, селекелеп тынълай эди, ама ызында шырайы туьрленди.

«Языгы ийиди усайды баласыпа. Белки, аьнс сары танады сатпаспа экен», – деп ойлады.

– Калай акырасынъ-ав Амансылувга, ким кимге акыл бергени коьринип туры, – деди бирден эркеги ашувланып. – Амансылув оныншы класска коьшкенде экевинъиз калага кеттинъиз ше, кийим алмага деп. Энди сол кийимлерди эки йыл сама киймеге ярамайма? Аьруьв, сен бермеген акылды, аьше мен барып берейим. Энди юма калага кетип, Амансылувды окувдан шыгарып алып келермен. Сизи мен аьдем баскаша соьйлеп болмаяк.

Шайын да кутармай, Бекберди уьйден шыгып кетти. Зарипат, адалап, не этегин де билмей эди. «Шушыга бирев тил береме, не этеди. Елигетаган болды да калды ызгы заманларда. Алдын бу акша уьшин соьз козгамайтаган эди ше, тамаша. Лаьйле, энди не яшав болды бу! Аьр-бир каьпик уьшин соьз коьтерилип тураак болса, – деп Зарипат коркты. – Мен де ийменшек болып калыппан, алдын олай тувыл эдим ше. Бир яхшы урсыспасам болмаяк Бекберди мен. Еликкенге еликпеге керек. Коркып турсам, басыма минер, бу пишекей», – дейди бир аз йигерленип.

Урсысты кайтип баслаягы акында ойлап эм уьй куллыгын да этип, кыскааяклы хыйлы заман болганын сезбей калды. Асларын ишип, уроklarын аьзирлеп, балалар баьри де яттылар, ама куьеви келмей эди. Онынъ кешелерде кыдыратаган аьдети болмаганга, хатыны энди не этеегин де билмей эди. Бекберди туьн озган сонъ келди. Эртенъ болса, танъ ман куллыкка кетип калды. Куьн узагы да Зарипат оьзине ер таппай эди. Эркегине айтаяк ашувлы соьзлерди излеп карайды. Сол ара туькенге ыспайы савытлар келген деген хабар яйылды.

Куллыкты таслап, бригадир ювык ерде болмаганга, хатынлар баъри де ювырдылар. Баърининъ де алдында Зарипат ювыра эди.

– Аъли бизден акша тилер туъкенге киргенлей, – деп оны коърсетип Алимет селекеледи. Токбийке де куълемсиреди:

– Коя кой сени, кисе бос болса да баъриннен де алдын ювырады оъзи. Соъле айтып туры эди ше, шай алмага да акша йок деп.

Туъкенге, ушынлай да, туърли хрусталь рюмкалар, стаканлар, теренъ тарелкалар, шай сервизлер келген эди. Зарипат кагып шай сервизди ыслады эм теренъ тарелкалардан да йырмасын санап алды, сонъ туъкеншиге:

– Сен, синълим, буларды мага салып тур, мен ювырып барып акша аъкелейим, – деди. Туъкенши оларды тоъменге салды. Зарипат туъкеннен шыкканлай, уйкен ойга калды: «Кимнен тилейим экен акша, ким берип турар экен?» Ювырып бир кыймасына барды.

– Ашканага агаш алаяк боламыз, бир аз етпейди, элли маънет берип туртагы, – деди эсиктен киргенлей. Ол берген сонъ бек суыйинип, туъкенге ювырды. Алган затларын куъевиннен ясырмай, айтпага токтады. «Элтеп коъриме шашаякпанма, алганым балам ушын», – деп ойлады.

Ама кеште куъеви хатыны баслаганша, соъзди оъзи баслады.

– Кая, Зарипат, коърсетши агашынъды?

– Ким айтты сага мени агаш алды деп? – деди кыскааяклы ашувланып. – Амансылувга савытлар алдым, юрегинъ не затка ярылады, тоъркиниме элтеп шашпайманша. Пишкеейинъ шыгып, аър бир каъпиктинъ эсабын сорап турасынъ, пишкеей! Уялма да уялмайсынъ! Аъше явлык тарт басынъа! – деп хаты шамланып баслады.

Бекберди бас деп уъндемеди, сонъ сабыр тавысы ман: «коърсет савытларынъды» деди. Зарипат алган затларын аъкелгенде, эркек оларды ерге булактырып таслады. Савытлардынъ коърбиси занъырап бузылды.

– Сен Раймеден элли маънетти савыт аламан деп борышлангансынъ, аъше авылдастан юз маънетти, Исламнан элли маънетти, Казбийден етпис маънетти, Агаруъвден отыз маънетти не ушын алгасынъ? Ол аз болса, былтырдан бери бир неше аъдемди алдатып юрген аъдем экенсинъ, борышларынъды пайла, бир зат та калдырма деп мен сага мал сатканда дуныядынъ акшасын ыслаттым. Кайда кетти баъри де?! Не бетинъ мен туъкенге ювырасынъ! Мени халк юритпеге коймайды...

Зарипат тоърге олтырып йылап баслады.

– Берекетсиз хатын сен, басыма явлык тартпасам да тарттыраяксынъ, – дейди эркек куърсинип. – Балалар болмаса ша, куъни буъгуън кувар эдим сени. Неше йыл сен мени оътирик пен саклайсынъ, меним кыйыным ман ишкиши аданасынъ уый салган болган. Янъы биле ятырман. Эндиден армаган совхоздан кыйын акты оъзим барып алаякпан, керек затка оъзим шыгараякпан, бир каъпик колынъда болмас, ол заман коърермиз, не затка усталыгынъ бар экен, – деп эркеги ашувыннан туъкирип, мал карамага шыгып кетти.

Зарипат бу йол узак йылады, сонъ солыгын баса алмай ойлады: «Борышлы ша оълмейди, оълмесе де онъмайды экен. Оъзек те, борышсыз яшаган ша аъруъв».

Гульфира БЕКМУРАТОВА
Россия язувшылар Союзынынъ агзасы

АНАДЫНЪ КАЙГЫСЫ

(баллада)

I

Оъз аьвлетин боьлепишке ораган
Ана юрек суьйинишке толады.
Азан шалып, аталган даньклы аты
Энъ биринши йылавында калады.

Уйкла балам, уйкла сен.
Юрегимнинъ диреги.
Мен Кудайдан тилермен
Кабыл эт деп тилегим.

Уьйкен бол сен, йигитим.
Денинь дайым сав болсын.
Меним кишкей тамырым,
Яшавда наьсип болсын.

Бесик йырын йырлай ана суьйинип,
Аьвлетине карап коьзи тоймаган.
Ама бирден калды сеси уьзилип,
Баска ана улын йойып бозлаган.

II

Шындай кара кийим кийип кайгырган
Ана меним юрегимди сызлатты.
Оъз аьвлетин коьрге салган коллары
Яс янымды сувык буздай бузлатты.

Бозлай Ана. Кара тастар ямылып.
Самайлары ап-ак болып агарган.
Йылай Ана, коьзяслары тоьгилип
Босатарма юрегимди ашувдан.

Айт, аявлым, неге кеттинъ замансыз.
Ялгыз мени дунияда калдырып?

Баланъ уьшин юрек сызлай тынышсыз.
Юрегимнинъ тамырларын уьздирип.

Айтшы, балам, кайгы баскан янымды
Йылы соьз бен ким йылытар аксамда?
Уйкы кашты, навасызлы туьнлерден
Баьри зат та маьнесиз бу яшавда.

Бозлай Ана, коьзяслары тоьгилип
Ашув оьли юрек дертин босатпай.
Сав дуныяды сескендирип, йылатып
Бозлай Ана кеше - куьндиз токтамай.

III

Аьлсизленген яны пакыр анадынъ
Тек арада коьмиледи уйкыга.
Туьс коьреди. Аьдуьвлеген аьзизи
Кол созады куьлемсиреп анага.

Келши, анам, капай сувык яныма,
Бесик йырын астакырын йырлашы.
Сувык мага, буз киргендей каныма,
Кушагынъа йылуwлык пан орашы.

Кышкырыктан сав кевдем мен сескендим.
Эм талпыдым эсин йойган Анага.
Буздай юзин алдым йылы аяма,
Тек таппадым ога бир соьз айтпага.

Тек йылады сол заманда юрегим,
Бозламады, йырламады, йылады.
Ким коьрмеген бу яшавда, инсанлар,
Оьз аьвлетин коьрге салган Анады?

Карашынъыз, йолакланган юзине
Ялган яшав кара кайгы коьндирген.
Карашынъыз, мунълы болган коьзинде
Ашшы оьлим ярык саьвле соьндирген.

Карашынъыз, азаплардан ынъкылдап
Каьрип Ана эсин йойып йыгылган.
Кешелерде топырак болган улына
Астакырын бесик йырын йырлаган.

Уйкла, балам, табтли болсын туъслеринъ,
Тынышлыкта оьтсин сенинъ куънлеринъ.
Уйкла, балам, меним кишкей тамырым,
Аьдуьвлеген, аявлаган амалым.

Баъри зат та бу яшавда заман ман,
Тек замансыз Аьжел келер дуныяга.
Тизге шоьгип мен басымды иемен
Оьз аьвлетин коьрге салган Анага.

Эм айтаман, яшав тувыл бир туьстен,
Бар яшавда карадан баска туьслер.
Яшав - сенинъ кызыл кийген уныгынъ,
Увылынънан калган кишкей увылы.

Яшав - язда коьк туьсли таза аспан,
Кыс куънинде - ер каплаган ап-ак кар.
Яй куънинде яшав - ясыл тогайлар,
Куьз куънинде сары гуьлден майданлар.

Йылаганда йыла, Ана, йыласанъ,
Юрегинъди босатарсынъ кайгыдан.
Йырлаганда йырла, Ана, йырласанъ,
Юлдыз болып янар улынъ аспанда.

ЭСТЕН КЕТПЕС

Элимизде бар йигерли йигитлер,
Халкымыздынъ уллы атын данъклаган.
Юреклерде яшайдылар баьтирлер,
Ана Ердинъ суьйимлигин аклаган.

Тувган Элдинъ тынышлыгын саклавда,
Сен, аьскерши, дайымларга алдыда.
Эркли янынъ эстеликке айланган.
Оьлимсиз данък калган сенинъ атынъда.

Эстен кетпес, мутылмас эш биреви,
Аталыкты саклавшы деп сыйлаймыз.
Элимиздинъ сен мактавлы тиреви,
Ак юректен таза аспан йораймыз.

НОГАЙЫМНЫНЪ БОЪРКИ АКЫНДА

Авыр болган йолы меним халкымнынъ,
Кыйынлыксыз эш бир заман оьтпеген.
Тек бир заман ногоайымнанъ эрлери
Яв алдында кара боъркин шешпеген.

Яраланып давда отлы куьлледен,
Айырылып астандагы атыннан.
Эткен атам увылына оьсиет.
– Сен туьсирме боъркти, балам, басынънан.

Ыспатлайды сол затты коьп аьлимлер,
Кара шанъга, исси куьнге тийдирмей.
Саклайдылар баста боъркти эркеклер,
Аталардынъ соьзин ерге туьсирмей.

Меним халкым юрген узак йолларда,
Не ерлерде не затлары калса да,
Шешилмеген кара боърки ногоайдынъ,
Басы мынан бирге тайган, тайса да.

КАЛДЫ ЯСЛЫК КАНЫГЫСЛЫ МАЙДАНДА

Каныгыслы давда элди коршалап,
Дайымлыкка абытладынь, аьскершим.
Йылап калды узакта бир кызалак,
Таьвесилмес кайгысынынъ оьлшеми.
Тыныклыкка толды уьйинъ азбарда,
Кызыл гуьллер кан тамшыдай, атады.
Эм анадынъ ынъыраган йылавы
Коьмекейде тастай болып, катады.
Аьжел сенинъ колларыньды сувытып,
Кушагына увылындай алады.
Куьллелер де ушадылар кутырып,
Ясыноклар мунълы коькте янады.
Не зат келди соьнип турган янынъа,
Кенъ данъылда ясылланган ювсан ма?
Буьгилмединъ кара душпан алдында,
Калды яслык кан тоьгилген майданда.
Келди шоьлге ярасыклы язлык та,
Тек сен калдынъ дайымлыкта, аьскершим.
Тыныклыкка толган ярык яшавда
Тек сен мага энъ де бийик тоьрешим.

АМИРХАН МУРЗАГЕЛЬДИЕВКЕ

Яп-яс эдинъ, яшавынъа тоймаган,
Ногай Элдинъ сен баътири, Амирхан.
Неше кере Коьк Боьридинъ акында
Коьп сааьтлеп эртегилер тыньлаган.

Ногай шоьлин ол баьлелерден
Мыньлаган йыл коркынышсыз саклады.
Аталыкты сакламага явлардан
Сага буьгуьн, йигит, заман буйырды.

Мен билемен, таза сенинъ юрегинъ
Сол аявсыз согысувда коркпады.
Энь де уллы баргыларга тийисли
Баьтирликти отлы куьлле якпады.

Бахмут ерде корсалавга туьскенде,
Кара Аьжел аямады ясларды.
Сен карадынъ аясыздынъ коьзине,
Явдынъ йолын ялгыз янынъ каплады.

Йолдасларынъ оттан шыгып уьлгирди,
Сол заманда куьлип явга карадынъ.
Ызгы кере аманласып шоьлинъ мен,
Намартлар ман бирге, йигит, атылдынъ.

Куьзги ава кар ман бирге айланды,
Сескендирди атылув тоьгеректи.
Йигит, сенинъ аьлсизленген янынъды
Коьк Боьри йыракларга аькетти.

Эртенъликте оьктем Ногай элинъде
Ювсан шоьлди кенъ яяды ол сага.
Турналардынъ кышкырысып ушувы
Алып кетти сени буьгуьн дайымга.

Сен карайсынъ тастан тувган шоьлинъе,
– Мен оьлмеспен, – сесинъ бийик аспанда.
Янынъ тири, ол, баьтирим, оьлмеген,
Данъкынъ сенинъ мутылмаяк атынъда.

*Бу ятлавды Марина Ахмедова язган,
орысшадан коьширген Г.Бекмуратова.*

Салимет МАЙЛЫБАЕВА

Россия язувшылар Союзынынъ агзасы

Калай бай биз, ногойлар,
Юзлеген бар ырувлар!
Неше туърли кыпшаклар,
Тизип айтсанъ, тамаша!
Кара, сары, кыпызлар,
Ай тамгалы, курама,
Аювшы, карагаш, каракайлар,
Костамгалы, матакайлы,
Бар кыпшаклар-оътекайлы!
Тик муыйиз де бар экен!
Кыпшак ырув бай экен!
Ашамайлы, найманлар,
Алашлар, ак ногойлар, бакайлар!
Балта мырза акайлар.
Ембойлык бар, етисан,
Етишкүл, естек, найман,
Оракшылар, ойгырлар,
Мансурлар, матакайлар,
Шанълыбай бар эм шынъбай,
Шижувыт бар эм когай,
Шатемир бар шавбаклы,
Оъзден сейит кувнаклы,
Уъшкүби, уъйсин, огай,
Неше туърли бар ногой,
Бутаклары бай терек,
Аър ырувы бек керек,
Бирин йоймай саклайык,
Уллы тарих мутпайык,
Тек алдыга, алдыга,
Ярык, кувнак яшавга!

АК ЯВЛЫК

Бала шактан ап-ак туъсти суъемен,
Ак булытты, ак гуъллерди, ак тавды.
Тазалыкты ак танъларда коъремен,
Ак кувлар мен тенълестирип яшавды.
Ак ниетли, ап-ак соъзли аъдемлер,
Айдай сылув ак коыйлекли келинлер,
Эсте калган тетемнинъ ак тастары,
Орамымнынъ ак юрекли яслары.

Авлагымда секер туъсли ак карлар,
Кар уьстинде ак юн боъркли балалар,
Ак терекке тармаскан ак улаклар,
Шорылдап аккан ап-ак сувлы булаклар.
Ак явлыкты мен саламан басыма,
Авыр соьзлер оьтпесин деп ойыма
Кирленмесин ак суьт кимик явлыгым,
Тапталмасын яманларга танълыгым.
Ак явлык пан мунъшылыгым ябаман,
Йигерлигим кайрай-кайрай бараман.
Ак явлыгым-ак суьйимнинъ нышаны!
Аьр хатыннынъ сылувлыгы, иманы.
Куьлпилдесин куьн астында явлыгым.
Саклап меним юрегимнинъ байлыгын.

ЗУХРА ШАНДИЕВАГА

Айтадылар: «Кетедилер ийгилер!» - деп,
Дуныяды айлак куьшли суьйгенлер деп.
Кетедилер юлдыз болып йогарга,
Бийикликке, карлы Аскар тавларга.

Сукланмага авлагына аспаннан,
Майталкан ман тоьгилмеге шоьлиме,
Уянтпага бозторгайдынъ йыры ман,
Куьпелеклей конмага бав гуьлине.

Халше тоьрли авлагыма карасам,
Кеткенлердинъ суьйимлерин сеземен.
Ортасына бир коьмилип олтырсам,
Зухрамыздынъ айдай юзин коьремен.

Билбил сеси даьврэндирип янымды,
Коьнъилимди бесик этип шайкайды.
Тутандырып юрегимде ялынды,
Тувган ерге суьйим йырын толгайды.

Сол сазларды инсан мутып боларма?
Булак сувдай ишкен сайын тоймаган!
Сени йок деп, шоьлинъ айтып боларма?
Йырларынынъ йылувы сувымаган.

Оьлен баспай сен юреген сокпаклар
Кувандырып кенъ йолларга айланган.

Бир заманда сага сукланган кызлар
Кылкобызга аьзиз атынды салган.
Караш, Зухра, мерекенъе ногайынъ
«Кызымыз», - куьезленип йыйылган.
Еннет тоьрде тыншайтсыншы Кудайым,
Кыска, ярык оьмир сага язылган.

АЛЛАХ КОЬМЕКШИ БОЛСЫН

Яраланган кус болып, салпыраса канатлар,
Коьнъилинъе туьн конып, осалланса абытлар.
Серсилеген юректи саргайтса симсир ойлар,
Зам-зам сувды себелеп, Аллах коьмекши болсын.
Ят ерлерде адалап, ян салар ер таппасанъ,
Ян-ягынъа сен карап, туьйинди шешалмасанъ,
Ярдам куьтип ювыктан, ялганды кеше алмасанъ,
Дуа дертти таркатып, Аллах коьмекши болсын.
Сынав оьтер, сый келер, сабырлык баьрин енъер,
Куьлгенлер де оькинер, йылаганлар суьйинер.
Елге карсы турмага, шоькирли йол озбага,
Наьсибинъди таппага Аллах коьмекши болсын!

ТЕТЕМЕ

Балы шакты эске алсам
Тетем яйнап келеди,
Ак тастарын елпилдетип
Кувнак сесли куьледи.
Онъ бетинде ялгыз улы,
Сол бетинде бир кызы,
Уныклары кийгиз тоьрде
Балаларынынъ ызы.
Шыгарады сандыгыннан
Юмсак томпак калашлар
Коьйлекке деп саклап койган
Аллы-гуьлли кумашлар.
Авасханга коьк туьслиси,
Рыслыханга кызылы,
Аьр бирининъ бар уьлиси
Сандыгынынъ кужыры.
Ювырамыз тетемизге
Эркелеймиз, ойнаймыз,
Баьтир йырлар, эртегилер
Тыныс алмай тынълаймыз.

Бай боламыз эртегиде
Отты-сувды оьтемиз,
Кара юрек явды енъип
Юлдызларга етемиз.
Хабары ман тербиялап
Тетем исти мактайды,
Ийгиден коьрим алсын деп
Аьр дайым да ойлайды.
Асыгады сонъ казанга
Кешки асты аспага,
Атам мынан, анам кырда
Кеткен камыс ормага.
Йылга бойда аязларда,
Кой кыркымда язлыкта
Калай куышли болыптылар,
Атам, анам яслыкта.
Коьзди юмып арт бурылсам
Айтар соьзим коьп болар,
Эскеруьвден мен бузылсам
Коьз яслардан коьл болар
Бала шакты эске алсам.
Тетем яйнап келеди,
Ак тастарын куьлпилдетип
Салам мага береди..

ЕР

Ердинъ уьстин таптайдылар аяклар,
Ердинъ уьстин тоздырады туяклар.
Ер астыннан сувырып сув аламыз,
Коьк отын уьй йылытып этип ягамыз.
Ер береген емис, елек ашаймыз..
Ер уьстинде малымызды саклаймыз..
Ер байлыгын байыраймыз дайым да.
Бирдей коьрер ер ярлысын, байын да.
Ер шыдамлы, ол, оьзекте, шыдамлы.
Ер коьтерер, ол ша бизде тас янлы
Ийгиди де, яманды да аркага,
Тек мутамыз ога разы болмага.
Дайым ерде юреектей коьремиз,
Дуныя уьшин биз таласып юремиз!
Таласамыз такка, йогар болмага..
Ер уьстинде тап хан кимик турмага.
Куьбирденип ер тоьменнен карайды,
Аьр кимди де борыш берип сынаиды.

Сонъ ѳзине йыйып, тартып алады.
Есиринде аър ким онынъ калады...
Ер уьстинде кайгырады калганлар.
Мунълы болып ювыкларын йойганлар.
Тек тагы да туьлки дунья алдайды.
Ер мунъайып терисликти шыдайды...
Ерде юрип суьйинмеге мутамыз,
Юреклерде дертти коьпке тутамыз
Аньламага иманымыз етпейди....
Куьналилерден ер ярасы битпейди..

Джамиля АМАНБАЕВА,
Россия язувшылар Союзынынъ агзасы

ШОЪЛИМ

Алыс яктан шоьллигиме кайтканда,
Сагынышлы юрек сазы йырлайды.
Кара ердинъ кумларына басканда,
Янтак шоькир ийнелерин йояды.
Элгезерлеп аьвлетлеринъ кайтканда,
Шоьлим меним ярасыклы яйнайды.
Суьйиништен ясырмаган коьз ясын
Симсик ямгыр куркашык пан ойнайды.
Кавмаклардынъ кушагына оралып,
Сени кезип, ел мен бирге ушаман.
Иссиликтен куьген ѳсимликлерге,
Уьлертким мен салкын берип тураман.
Шоьлим меним, аьсиретли бавырым,
Тизди шоьгип, куьшти сеннен аламан.
Тогайынънынъ туьзлигинде ойларым,
Суьринмеек йолларым бар аньлайман.

ЯМГЫР

Себелейди ямгыр йолыма,
Кумлардынъ алавын кокытып.
Ызларды калдырып артымда
Юремен дуньяда асыгып.
Ынанып саьбийдей нешевге,
Мен ашканман юрек сырларын.
Кол созып коьпирдинъ уьстинде
Кылыш пан согылгам йыгылып.
Аямай сенимлер сатылса,

Отка туьспей янып куьемен.
Шандасыз инсанлар арада
Аллалыкты сизден куьтемен.
Тыгырып тоьгилген буршаклар,
Туьзликке туьскенде, токтаган.
Шешекей тамырын басканда,
Ал гуьлим тас ярып, яйнаган.
Себелейди ямгыр йолыма,
Салынган мыратка йол ашып.
Курткашык йиплерин колыма
Ямгырлар тамшылары куйып.

МЕН НАЪСИПЛИ

Бар бизде наъсипке толган куьнлердинь,
Суьйимге оралып талшыккан заманы.
Коьзлердинь саьвлеси яркырап турганы,
Юректинь урувы заньырап сокканы.
Коьп йыллар озса да кетпеген сезимлер,
Куьнделик яшавга оралган шешектей.
Биз ялгыз болмадык экевимиз,
Балалар сесинде наъсипти боьлемиз.
Суьйимим янланган куьн сайын касыньда,
Курткашыктай коьпир тоьселген арада.
Оралган кавмактай, коьп йиплер туьслери,
Наъсиптинь шырагы суьйикли колларда.

ДОСЛЫК

Аьдемшилик эл арада болганда,
Керек тувыл миллетлиги инсаннынь.
Дослык сезим юреклерге конганда
Ийги яшав коьринеди алдыда.
Наъсип сенде, алал болса йолдасынь,
Суьйиниш пен кайгы куьнди боьлгенде.
Эркинликке яяр эдинь канатынь,
Сенимликти саклап билсень оьлгенше.
Коьпир болар оьмирлерге аллалык,
Аьдет йоллар бизде баска болса да.
Дослык сезим, бизге уьйкен ол байлык,
Ер юзинде саклайык биз татымлык.

ЯНЪЫ КУЪН

Аър куън сайын янъы табак китабин,
Язамыз биз куллыкларга толтырып.
Авыр соъз бен кесип алып хаътерин,
Аямаймыз, буршав салып кутырып.
Сабырлыкта, тоъмен болмас ийгилик,
Конъиллерде йыллар зарнап ойналса,
Куъшсиз болар кадемсизлер отлары,
Яхшылык пан ийгиликлер пайланса.
Яшав болса сызык болып йылысып,
Энъиллерге, тоъбешикке минеди.
Кимди оърге, кимди тоърге олтыртып,
Сынав берип, маълиеклер коъзлейди.
Эм мен оздым оыпкелеген заманнан,
Янъы табак ашып яздым китапти.
Суъйинишке толсын аър- бир куъним деп,
Сырларымды киртлеп, ашкыш йойдым мен.

БУЛАК

Сув басланган булактан,
Куъш алып ол таслардан.
Йылгырып ол ыз салган,
Шорылдаган, йырлаган.
Сувларыма тойсынлар,
Агашлыкта ак кувлар,
Ювсан, янтак, буйратлар.
Аъдем, айван эм куслар.
Булак сувы асыккан,
Бувам болган, коъл болган.
Ямгыр сувдан симирип,
Йылга сувга айланган.
Кишкей булак сувлардан,
Тенъиз сувлар ясалган.
Туъзуъв ашык ойлардан,
Уъйкен йоллар ашылган.



Алибек КАПЛАНОВ,

Россия язувшылар Союзынынъ агзасы

АБДУЛЛА-ЙЫРАВДЫНЪ ШАЙДЕЛИГИННЕН КОЪРИНИСЛЕР

Эдиге-авылымнынъ (аьвелде Янъы-авыл, Янъы-Ленин, Ново-Ленин) табри-хи акында язылган макалаларым элге таныс, "Шобытлыдынъ баврайында" деген биринши китабиме де киргистилген. Элбетте, онынъ исшилери, оьнерли аьдемлери акында хабарланады.

"Оьнерлидинъ оьриси кенъ" дегенлей, яратувшы инсанлардынъ яшав-кеши-нуьви шакырым ман тувыл, саьнелер мен, 100 йыллар ман, тавдынъ каланган кыртысларындай оьмирлер мен оьлшенеди.

Соьз шеберлиги оьмирлерди буравдай оьтип, неше несилдинъ ой-акылын алыстагы сагындай толкытады, яс окувшыды хайранлыкка калдырады, янъы вакыттынъ шайделерине ер юзине энмеге мырсатлар ашады. Кайтип бир ишинъдеги янынъ нава йойып толкысады, акылынъ адаскандай аьри-бери кезинеди, эсейген оьмирлер саарлы суьлдерлери мен коьз алдынъа тускаладылар, эгер дейим аьвелги ногай шайделерининъ асарларынынъ дуныясына коьмиле калсанъ.

Оьнерлидинъ оьрсининъ кенълиги солдыртагы: асарлары, соьз шеберлиги оьмир-оьмир яшап, атам кайдагы шаклардан етип келип, янъы несиллерге уьл-ги боладылар, яс аьвлетлерге анъ-байлыгын оьстируьвде сенимли басамактай турады, зейинликтинъ сокпагын аркадан аркага уьзилгисиз этеди.

Айтаганым, Эдиге-авылымыз да сондай оьнерли аьдемлер мен де белгили юрт. Абырайлы инсанларымыздынъ биреве Хлас-улы Абдулла Бариев. Авыл-шылардынъ эсинде Абдулла-агай йырав, насихатшы, шайир деп белгили болып калды. Онынъ буьлкилдеген яшав-оьмири XX-ншы юзйыллыктынъ басында басланды. Белгили болганлай, XX-ншы юзйыллык ала-буркасын оьзгерислер мен озды, аьдем янына, коьз-карасына, бактысына йылы эм сувук елемигин тийдирип кетти. Кыйыннан кажынмаган яслыгы, орта ясы эм эсейген шагы сосы оьзгерислердинъ ортасында оьтти, эм оьз басы ман сосы оьмирдинъ шай-ыты болады. XX-ншы юзйыллыктынъ нышанлары, аьдемлердинъ касиетлери, уьмитлери, ногайынынъ аьдетлери асарларында орын алган. Агайдынъ "Насыйхат" деген китабине таянып, шаирлик дуныясына кирейик.

"Хатын-кызлар куьни" деген ятлавында кыскажаклылардынъ да элдинъ куьш-куватын оьстируьвде мырсаты бек йогары экенин белгилейди:

**8-нши март куьни
Шатлык куьни болады.
Калалардынъ орамы
Хатын-кызга толады.
Колхозлар ман совхозда
Хатын ислей уьйкен ис.**

**Савлай дуныя юзинде
Хатын-кызларда бар куьш.**

Абдулла-йырав Янғы-авылда белсенли колхозшылардың бириси, тек колхоздың кабри мен яшап турмай, элдеги уйкен курылысларга да эс береді эм куезленеди. Соны шайытлайды "Волга-Дон канал йыры" деген ятлавы:

**Волга мынан Дон сувы -
Узак эди арасы.
Танымассынъ коьрсенъ де,
Энди барып карашы.**

**...Ер юзинде болмаган
Булай канал казылып.
Ол акта шыга эди
Газетлерге язылып.**

**Канал бойын ягалап
Туьрли бавлар шашылды.
Коммунизм курувдынъ
Биринши йолы ашылды...**

Шаир XX-ншы оьмирдинъ отлы казасы Аталык давдынъ акында да яратувшылыгында айтады. Бу каза сав элимизге, сонынъ ишинде ногой халкына да, кыргын келтирди.

**... Он сегизден кырк беске
Давга кетти халкымыз.
Баьр куллыгын колхоздынъ
Юритти савлай хатын-кыз.**

**Онъып турган элиме
Фашистлер аьлек салдылар.
Коьбиси ногой яслар
Давдан кайтпай калдылар.**

**Йылай калды нешевдинъ
Атасы ман анасы.
Етим болып тентиди
Аьзизлеген баласы...**

Аьр аьдемнинъ де тар байланыслы йолдасы болады. Ол -- онынъ тенъи, досы, яхшылыкта-яманлыкта табылаган сенимли таявы. Абдулла-агай да тенъи, ис йолдасы Джумаев Магурупка йылы сыдыраларын багыслайды. Магуруп-агай XX-ншы юзйыллыктынъ 50-нши йылларында Янғы-авылда Ленин атлы колхоздынъ етекшиси болып ислейди. Йолдасынынъ исте яваплылыгы, салынган борышты толтырувда белсенлиги, кол астындагы исшилер мен тил бирлиги, кайсы колхозшыдынъ да аьжетине табылувда ашыклыгы йыравга якын тиеди ("Бар сенинъ кыйынынъ."):

Айт десенъиз айтайым
Аявлы тенълик ягыннан.
Айтпасам да билесиз
Магуруп достынъ акыннан.

Ол -- Джумаев Магуруп
Тенълери мен тенъ болган.
Он йыл ислеп бас болып,
Оъз халкына кенъ болган.

Колхоз иси бек кыйын,
Карап турсанъ болмайды.
Оъкимет берген планлар
Ислемесенъ -- толмайды...

Тилин табып халкынънынъ,
Белсендирип яшаттынъ.
Кеше-уьндиз уйкламай,
Ак оьтпеклер ашаттынъ.

Бав оьстируьв карарын
Макул этти йыйынынъ.
Сыдыра биткен шынарлар,
Ол да сенинъ кыйынынъ.

Сенинъ басшылыгынъ ман
Шыкты халкынъ яшавга.
Ер казбалардан шыгып,
Ак уьйлерди салмага.

Элде сенинъ кыйынынъ,
Юзим бавлар тагы бар.
Ойлап турса йыравга,
Йырламага не де бар.

Магуруп-агайымыз, элбетте, давда катнаскан шоьл йигитлердинъ биревин эди. Давдынъ йырткыш юзин эки коьзи мен коьрген аьдем, давдынъ аздаадай кевдеси мен эки билеги мен бирме-бир алыскан аьдем, сосы кайгылы оьзгеришти Магуруп-агай бир де мутпайды. Авылымыздынъ яшавсыннан эситкеним бар: "Колхозды етекшилейген йылларында Терекли-Мектебке кайдайды-бир муктажлыгы ман барган кайсы каьрипти де ашханага киргизбей, ашатпай-е-мей йибермейтаган болган деп." "Кылмыс кырк йылда бир кайтар" -- дейди

ата-бабаларымыздан калган асыл союз. Буьгуьн агайдынъ тувдыклары кудай-дынъ яхшылыгы ман яшав суьрип турылар.

"Асыкпанъыз, инсанлар!"-- деген ятлавында шаир-агай оькимет оьлшемин-де де кайбир заманларда терис токтаслар алынатаганын бетлейди. XX-ншы юзйыллыктынъ 60-ншы йылларында яшавшыларга байыр ат саклавга тый-дажлык этиледи. Баъри Кавказ халкларында ат айван кешинуьвде уьйкен орын туткан. Ногай халкында ат айван, туье айван тек коьлик эсабында болып кал-май, онынъ маданиятынынъ яркын кесеги болады. Сонынъ уьшин де болар, Абдулла-йырав янып-куьйип булай язады:

**Айт десенъиз айтайым
Юректе от-ойымды.
Кешелеп келип совет
Аькеткенин атымды.**

**Асыкты бек оькимет
Атларды йок этпеге.
Йокпа аьдем Маьскевде
Никитке акыл бермеге?**

**Бизикилер - кашан да...
"Мысыгы коян увлады".
Айтканына шуькир деп,
Алды тартып атымды.**

Муткысыз терислик тувылма, Уллы Шоьлдинъ айтувлы ырувы - ногай халк -1957-нши йылдагы аьдилсиз токтастан себеп тузакка туьскен яралы янувар-дай буьгуьнге дейим уьмитининъ уьзилип турувы. Бу токтас боьлинген милле-титимиздинъ алдышы халкларды ызлап шугыл оьрленуьвине аьли де оравлы-гын этип тураак.

Шаир-агайымыздынъ яратувшылыгында ашыклык темасы да ер табады. Ногай кыскааяклыдынъ ярасыклыгы, туьзимлиги, тоьгерекке нур шашкан сы-пат-юзи "Ашык ярыма йырым" деген ятлавында аян коьремиз:

**...Атланганым эллерге
Пайдалы болды оьзиме.
Карсы келип бир аьруьв,
Карап калды коьзиме...**

**Куьлемсиреп юлдыздай,
Атын айтты аьруьвим.
Айырылып калганда,
Тайды меним каруьвым.**

**Карап калдым артыннан:
Кайкалаган юриси.**

**Аър нышанын яраттым,
Аъруьв турган турысын.**

**Алып кагыт колыма,
Аър нышанын ясайман.
Ашык болып мен ога,
Ойлай турып азаман...**

Абдулла-агай, элбетте, асарларында кыскааяккыдынъ аьвелги авыр бакты-сын да коьрсетеди. Уьй-аьелинде де, ямагатта да тенъсизлиги, ыхтыярсызлыгы "Киевге шыккан яс кыздынъ зары", "Эрге шыгаяк яс кыздынъ зары" деген ят-лавларында кыскааяккыдынъ таьлейсизлиги ашык суьвретенеди:

**..Бай куьези сол болган --
Басына сылув йыймага.
Шақырып алып молласын,
Ахырет неке кыймага...**

**Яс уьйкен берген маслагат
Парыз болган баьрине.
Эш бир хатын соьз катпас,
Карсы соьйлеп эрине...**

**Мен анамнан тувганда
Суьйинип шыктым ярыйка.
Атам меним суьйинди
Бир заман сатайкка...**

**Яс басымды кор этип,
Суьймегенге байлады.
Мени эстен тайдырып,
Келепирди ойлады.**

**Он, он эки ясымда
Шымылдыкка олтыртты.
Дуния ярый мен коьрмей,
Юрегимди дерт басты...**

Кыскааяккыдынъ бактысы Уллы Октябрь коьтерилисиннен сонъ ашылады:

**...Культура да яйылды,
Яшавымыз кенъ болды.
Ислев минен окувга
Эр мен хатын тенъ болды.**

("Мырадына еткерди")

Ама эркинлик те, тенълик те -- байлык, тап бир карзына. Оларды баалап, кулланып билуьв керек. Статистика ясларымыздынъ бу байлыкларды аявлап болмайтаганын кайгы ман билдиреди. Коьп яс аьеллер узак яшамай бузыладылар, яшавдынъ берги сынавларын да оьтеалмайдылар.

Шайир коып сыдыраларында татым болувга шақырады. Абдулла-агай жайын аьвелги ак сакаллы агайларды коьрип калган аьдем, олардын хабарларын, эскеруьвлерин эситкен аьдем, яшай келе олардын яшав сулыбына уйренген аьдем.

Ай, инуьвлер келинъиз,
Татымлык пан яшайык.
Алдымызда берекет,
Алаллык пан ашайык...

Дуныядын арты узак --
Оьлгенлерге кыскара.
Бакы болып ким калган?
Яхшы ойлап сен кара.

Буьгуьн барлар -- танъла йок,
Кара ер мен тенъ болар.
Татымлык пан яшасак,
Дуныя бизге кенъ болар.
(*"Татым ман яшайык"*)

Яхшыды соннан билерсинъ:
Ясынап сага яз болар.
Даны шыккан яхшылар
Эл арада аз болар.

Ялынып барсанъ яхшыга,
Янын берер сувырып.
Доска келген кыйыннынъ
Йолын бувар йол кесип.

..Яхшылар тувса анадан
Яркырап элге куьн шыгар.
Яманлар тувса анадан,
Дуныяды ел йыгар.
(*"Хайырсыз"*)

Абдулла-йыравдан эм онынъ авылдасы Танъатар-агайдан калган такпаклар да бек кызыклы. Бу агайлардын айтувына коьре, такпаклар бурынгы сыншы Бегим-агайдан калган боларлар.

Элмырза (*акыллы аьдем*) эссизге саналар,
Баьлтенлер (питне аьдемлер) эси бардынъ эсин алар.

Эл арасы бузылса, кады болар кайсы да;
Халктынъ бели бек болса, кады болар Элмырза.

Атсыз коьлик юрер,

**Бусырман бир-бирисин кемирер.
Шойын йол ман ат шабар,
Атка ногой заър болар.**

Абдулла-агайдынъ билимге, яратувшылыкка, ногой халкынынъ анъбайлыгына аваслыгы терен болганын онынъ йыйнап, язып калдырган айтувлары ашык шайытлайдылар. Бир-нешевин келтирсем яс окувшыдынъ кызыксынувын, ой оъркенин ясартарга дем болар деп ойлайман.

**Янъылмай бас болмас, суъринмей туяк болмас.
Ети атасын билмеген, оъз атасын коърмеген.
Йыйылма элде йылан уелер.
Яхшыдынъ аягы эки ыз, яманнынъ аягы сегиз ыз.
Эрли-хатын тенъ тартса, коъширилмей юк калмас.
Салам бермеген аскан кул, салам алмаган саскан кул.**

Йырав-агайымыздынъ яратувшылык дуниясынынъ капысы аъли де ашык. Онынъ калдырып кеткен яратувшылык асабалыгы ишки дуниямызды ярастырувда, байытувда казнадай баалы.



Окувишылардын ой язбаларыннан

ЕТИМГЕ ДЕ БИР КУЪН ТУВАР

Бийке Кулунчаковадынъ «Казбек» деген повестин биз 8 класста окыган эдик, оны мен бир де мутып болмаякпан, неге десе баъри мектеб асарлары ишинде ол меним юрегиме куышли тийди. Казбектинъ оъгей анадан коьрген корлыгы, анасын кайтип излегени, кайтип оны атасы тоьбелегени, тенълери кем коьргенлери бир де эсимнен кетпеек. Соьйтип юрекке тийдирип язатаган язувшы бу йыл оьзининъ мерекесин белгилейди. Мен язувшы ман «Тарки-тау» деп аталаган китаб выставкасында таныстым, оны ман хабарладым, соравлар бердим, суьвретке де туьстим. Сосы куън яшавымда энъ эстеликли болып калды. Бийке Кулунчакова Дагыстаннынъ халк язувшысы, ол коьплеген китаблердинъ авторы, кайсы темады алса да, аьдемнинъ ишки дуныясын анълап язады. Сол асар баьтирлери бизим янымызда юредилер, яшайдылар, ислеидилер. Казбектинъ етимлиги болса боьтен де юрекке тиеди. Хаьтерсиз оъгей анады автор кайтип бир ашыклап суьвретлейди. Ол Казбектинъ уьстиннен янъы костюмди тартып алып отка таслаганда, меним коьзлеримнен коьз яслар тоьгилип кеттилер. Анасыз бала -- канатсыз экен, анасыз бала наьсипсиз экен. Ама етимге де бир куън тувар дегенлей, Казбек те наьсипин тапты. Ога яраган Зухра -- акыллы, билимли кыз. Меним коьнъилим сол затка бек коьтерилди. Сосы повесть уьшин оьнерли, белгили язувшымызга уьйкен разылыгымды билдиргим келеди.

Азиза Аджигельдиева, 9а кл окувишысы, Карагас авылы

«Йоллар, йоллар» Ф.А.Абдулжалилов

Бу повестьтинъ бас геройлары яс аьдемлер, колхозниклер-Маржан, Калмык, Муса, Алибий, Бота. Куллыкшы кыз Маржан эм онынъ кызлар звеносы авылда белгили болганлар. Олар бир куллыктан да коркпайдылар. Маржан авылда бухгалтер болып ислеитаган Муса деген кедеди суьеди. Олардынъ тойы да болаяк деп ойлайдылар аьдемлер. Ама Маржаннынъ басында туьрли ойлар туватаган болды Калмык деген кедеди ювык таныган сонъ. Маржаннынъ анасы да яратпайды Мусады. Маржан оьзи де сезип баслайды Мусадынъ кылыгы кайдай экенин. Калмык эрши болса да, онынъ юреги таза экенин Маржан анълап баслайды. Муса болса оьзин бек суьетаган кеде, ийги кийинеди, оьзин баскалардан артык этип коьреди, неге десе оны анасы ялгыз кеде деп эркин йиберген. Калмык болса етим болып оьскен. Бала шакта кыйынлык коьрген, ама яшавда ол ийги аьдем болып шыкты. Маржаннынъ ойлары эки боьлинеди. Муса Калмыкты ушкары алып: «Сол шопыр» - деп соьйлейди. Калмыктан оьзин артык деп ойлайды. Муса ойсыз кеде. Ол Калмыктан ашувын алаяк болып, тутнакта олтырып шыккан Алибий деген алдынгы досы ман бир кешликке келип, уьйкен тоьбелес этеди. Сол заман Алибий Калмыкка пышак сугады да эм пышакты Мусадынъ кисесине салады астаракан. Соьйтип Алибий Мусадан ашувын алаяк болады. Неге десе Муса бир кере оны милиция ыслаганда

шайыт шыккан болады. Ызында белгили болады баъри зат та. Муса тутнакта 15 куьн ятып шыгады, сол куьнлердинъ ишинде ол коьп затларды анълайды эм калмыкка больницага барып, мени кеш деп тилейди. Маржан да анълайды: аьдемнинъ ыспайлыгы онынъ бетинде тувыл, а юрегинде. Ызында Маржан Калмыкка киевге шыгып наьсипли болып яшап калады. Повестьтинъ маьнеси: тек куллык, ислейтаган аьдемлерге сый, оьрмет этуьв, шынтылык-аьдемнинъ байлыгы. Сол зат яшавда бек баа. Повесть мага бек ярады.

Зария Самединова, Карагас авыл орта мектебининъ 10кл окувшисы.

Ана тилим – ногой тил

Меним ногой тилим бек бай, ярасык. Ама биз, окувшилар, сонъгы заманда онынъ ярасыклыгын йылдан-йылга йоямыз. Неге десе уйде, мектебте, орамда орысша соьйлеймиз. Бебелеримиз ногойша бир зат айтсанъ яде сорасанъ, анъламай авызын ашып карап турадылар. Биз, уйкен сыныптынъ окувшилары ногойша соьйлеймиз, тилимизди сакламага шалысамыз. Тил байлык – аьр биримиздинъ де яшавымызда белгили маьнеди алув керек. Оькинишке, неше йыллардан бери, районымыздынъ бек коьп яшавшылары баска эллерге куллык юритпеге йол алганлар. Баска якта балалары, бизим ногой тилимизди йылдан йылга мутадылар. Сога коьре, меним ойым булай – биз ана тилимизди сакламага тийислимиз. Ана тилимиздинъ байлыгын эм ярасыклыгын оьстирмеге, оьрлендирмеге керекпиз. Ана тилин оьрлендируьвге уйкен эс «Дослар ТВ» канал береди. Олар оьз каналында туьрли сынаслар озгарады. Бизим мектебимизде ногойша КВН (Кызыклы Вайымсыз Ногойлар ойыны) озгарылды. Ойында 8-11 класслар катнастылар. Сегизинши класс команда «Дадактар», 9 кл – «Алтынлар», 10 класс – «Евроногойлар», 11 класс – «Бириншилер» деп аталган командалар болдылар. Тоьреши этип Исакаев Д.Ш., Бакиев А.А., Межитова С.Б., Кокенеев Р.М., Култаев С.А. шақырылдылар. Ойын уьш сынастан туьзилди: 1) Шыгув 7-10 такыйка, 2) Йыр сынасы, 3) Туьрли аьлден шыгув амал. Сегизинши мен он биринши команда тирестилер, ама «Бириншилер» енъдилер. Ойын бек кызыклы аьлде озды. Бек маьселели соравларды шештилер, оьткир маскаралавды эситтик. Бизге, балаларга, бек ярады, окутувшымызга энди йыл да озгарайык деп тиледик. Аьли де мектебте «Билимли бол» деген бек мактавлы брейн-ринг озгарылды. Аьр йыл сайын бизим ана тилден эм адабиятыннан окутувшымыз Кошанова Сания Нумеровна баъри сыныпларды йыйнап, биз «Ана тилди билемизбе» деген сынас озгарады, биз белсенип катнаспага суьемиз. Ана тилинде туьрли-туьрли излев куллыклар озгарамыз. Ногой халктынъ ойынларын бек куьшли суьемиз эм басымызда саклаймыз. Ногой тилининъ юмалыгы озгарылганда «асык» ойынын, «бес тас» ойынын, «табантирес» ойынын ойнадык. Аьли де мектебте кызыклы йолыгыслар тез –тез озады. Бизде конакта Манкаева А. Б., Бекмуратова Г.А., Майлыбаева С.А., Кожеева Э.Ю. эм сондай баска белгили аьдемлер келедилер. Бизим окутувшымыз тилимизди байытар уьшин, саклар уьшин, оьрлендирер уьшин баъри куьшин де салады деп айтпага боламан. Ол ятлав сынаслар да тез-тез этеди. Биз уйьренген ятлавларды, ногой такпакларды, айтувларды телефонга согув керек экенин айтады, неге десе такпакларды баъри аьдемлер де билуьв керек экенин, ногойдынъ маданиятын саклаяк уьшин сондай бек ярасык сынаслар озгарады, «Балалары-

мызга калдырайык маданият оьсиетин» -- деп ол бизди, бизим ата-аналарымызды шақырады. Сондай аьдемлердинъ иси мен, яратувшылыгы ман бизим ногай халкымыз коьтериледи деп айтпага боламан.

Ана тил – меним юрегимде уйкен орынды эм маьнеди алады. Ана тилим – ол меним ата бабаларым, тетейим, энейим, атам, анам, тувган ногай ерим, меним суьйикли ногай шоьллигим. Адабият тилди де, соьйлем тилди де биз билуьв керекпиз. Ол тилде сувдыратып соьйлев керекпиз. Тоьмендеги ятлав сыдыралары баьри ногай халкымызды эм яшавшыларын ногай аьдетлерин эм ногай тилимизди йойытпаска шақырады.

**Ата баба соьйлеп билген тилимди,
Оьмир бойы эш бир заман мутпаспан.
Айтувларды, йырларды, китаплерди,
Шанъ бастырып калдырмага коймаспан.**



Наира Кулушова, Орта тюбе авылдынъ 10 класс окувшысы.

Халкымыздынъ соьз байлыгын саклайык

Тек туьнегуьнлерде савлай дуныя Ана тиллер куьнин белгиледи. Сол байрамнынъ маьнеси уйкен – савлай дуныяда тил эм маданият туьрлилигин, йойытылып бараяткан тиллерди, ана тилди кулланувга ыхтыярды саклав. Бу куьн миллет маданиятты эм тувган тиллерди саклавга эм таралтувга каратылган туьрли шаралар озгарылады.

Ногай районынынъ китапханаларында, мектеблеринде, балалар бавларында эм баска организацияларында ана тил куьнине багысланып, шаралар озгарылады. Батыр-Мурза авылында район мектеблерининъ окувшылары арасында «Бизим ойын» деп аталып, интеллектуальи ойын озгарылды. Шарадынъ уйгынлавышы – Ногай районынынъ Билимлендируьв управлениеси. Ойында 6 команда ортакшылык эттилер – А-Х.Джанибеков атындагы, Кадрия атындагы

мектеблер (Терекли-Мектеб авылы), Карагас, Нариман, Червленные-Буруны, Куьнбатар авылларынын мектеблеринен.

Окувшылардын билимлерине баа жури агзалары бердилер – Ногай районынын Билимлендируув управлениесинин етекшиси Амирхан Межитов, онын орынбасары, ана тиллер бойынша методисти Медина Гапарова, язувшы, белгили фольклоршы Тагир Акманбетов, ДР правосаклав органларынын ат казанган куллыкшысы Алибек Мурзаев, «Шоьл тавысы» республикалык газетасынын корреспонденти Гульфира Бекмуратова.

Ойын катнасувшылары туьрли темалар бойынша сорауларга явапладылар: «Халк авызлама яратувшылыгы», «Адабият толкынында. Ногай классиклери», «Ногай грамматикасы», «Рузнама. нышанлары», «Маданият». Соравлар айлак кызыклы эди. Шарады юритувшылер Орта-Тоьбе эм Кумлы авылларынын мектеблеринин ана тил окутувшылары С.Кошанова эм С.Аджигельдиева окувшылар ман бирге ярысты бек кызыклы эттилер. Туьрли сораулар бар эди – бурынгыдан аьлиги заманга дейим асарлары сакланган йыравлар, нышанлары эм аьдетлери, аьлиги заманнын маданият, адабият аьрекетшилери акында. Кыйынлы деген сораулардын бириси: «Бурынгы йыравлардын кайсысы оьз увылын оьлтирген?» деп ойлайман. Окувшылар тек сол йыравдын атын айтып калмай, Досманбет Азавлыдын увылы Косайдын атын да айттылар. Сондай сораулар аз тувыл эди.

Базластын сырагыларын тамамлай келе, жури агзалары шарады озгарув, балалардын билими бойынша оьз ойларын эситтирдилер. Бас деп олар шарады уйгынлавшыларына, катнасувшыларына уьйкен разылык билдирдилер. Бу ерде мен коьплеген йыллар шет эллерде куллык этип, буьгунлерде де тувган ерин оьрлендирувге, ана тилин саклавга оьз уьлисин косып келеген бизим ердесимизге, ясуьйкенимизге Алибек Арифутла увылы Мурзаевтин соьйлегенин, балаларга ийги насихат бергенин айтпага суьемен.

– Тил йойытылмасын, халк оьрленсин деп куллыкты белсен бардырув керек. Бек ийги ойын, кызыклы шара озганына бек суьйинемен. Сондай янъы, ярасык мектебте окутувшылар янын берип ислемерге, окувшылар ийги этип окумага керекли, – деди Алибек Арифутла увылы.

Биринши орынды Карагас авылынын командасы алды, экинши орынга А-Х. Джанибеков атындагы мектеб, уьшиншиге – Куьнбатар мектеби тийисли болдылар. Ана тил окутувшылардын исин белгилемей болмайсын бу ерде, окувшылар коьплеген сорауларга явап бердилер. Карагас авылынын команда-сы йогары баллар алдылар, сол зат ана тил окутувшысы Салимет Ахмат кызы Майлыбаевадын ийги исин ашык коьрсетеди. Менимше, окутувшылар: «ана тиллерине аз саьатлер бериледи» деп йыланып турмай, окувшылар ман клас-стан тыс заманында да дерислер озгарув керек. Оьз исин суьйген инсан заманга да, кыйын актын аз экенине карамастан, янын берип ислейди. Сол да меним ойым. А-Х.Джанибеков атындагы мектебинин окувшысы Амина Акболатова коьплеген конкурсларда катнасады. Бу ойында да ол ятган Мурат Аvezовтын «Намыс» деген эртегисин окыды.

Мундай шаралар тилимизди саклавга бек маьнели. Окувшылар оьз билимин коьрсеттилер, олар тагы да бир кере анъладылар: ана тилин суьймерге, сакла-ма – бизим борыш. Эм сондай шараларда енъуув уьшин оны ийги этип билмерге, окумага керек. Енъуувшылер грамоталар ман баргылар ман савгаланаяклар.

Сол билдируевди Билимлендируев управлениесининъ етекшиси Амирхан Зейнадин увылы Межитов этти. «Шоъл тавысы» республикалык газетасынынъ атыннан енъуевши командага Гульфира Бекмуратова блокнотлар эм калемлер тапшырды.

Ана тилге суьйим балалыктан алып басланады. Биз сол тилди келеектеги несилге коьширемиз, олар да оьз немерелерине шебер ногай тилимизди коьширип билсинлер деп сеним этемиз. Шалкийиз Тиленши улы, Досманбет Азавлы, Гамзат Аджигельдиев, Кадрия эм баска белгили шаирлеримиз эм язувшыларымыз соьйлеген бай тилимиз дайымларга яшасын.

Г.Абдулакимова

Келинъиз, асык ойнайык

Асык ойынын бизим ата-бабаларымыз бала заманында суьйип ойнаганлар, асык болмаган уьй болмаган аьвелде. Артымызга бурылып карасак, не шаклы кызыклы затлар калганын коьремиз, мутылып бараятканы юректи мунъайтады, ама бизим колымызда сосы аьлди туьзетпеге.

Ногайымыздынъ бурынгы заманда мал ман каьр шеккен, сога коьре де ойынлар да мал ман байланыслы болган: ок пан атув, «авдарыс» ат уьстинде олтырып куьресуев, «оьгиз мойын» эм сондай баска ойынлар.

Асык ойын болса орыс халкынынъ «бабки» деп талган ойынына кусап кетеди. Меним эсимде тетемнинъ туьрли туьсли открыткалардан этилген уьйкен кутыгы, онынъ ишинде асыклар туратаган эди, кешелерде, куллыктан босаганда, кийгизли кенъ тоьрде баьримиз де яйрап олтырып, асык ойнап баслаймыз. Сол таьтли шаклардан коьп йыллар оьптилер, коьп сувлар актылар, эндиги сондай асыкларды мен йыйнап, мектеп музейинде саклайман эм балалар ман ойнамага шалысаман.



Бас деп олардын тамашасы келеди, сонъ ойнай-ойнай, сулын алып, кызык-сынып баслайдылар, бираз заманга болса да телефонлардан басларын аладылар. Алдын сол асыкларды шоьлде яйрап яткан тоьбешиклерди казганда таба-таган болганлар.

... Эгер асык атканда арка бети мен ерге туьссе, «бук», иш бети мен туьссе, «шик», эгер кабыргасы ман майыскак бери мен туьссе, «ай коьз», кабыргасы ман туьссе, «тав».

Соны ман бирге асыкларга алдын малдын атларын да беретан эдилер: кой, эшки, ат, туье деп. Аьлемет тувылма?! Ойынды мукаят та кызыклы этер уьшин, оларды туьрли боякларга да бояганлар, соганнын кабыгын кайнатып, сары туьске, оьленлерди кайнатып ясыл туьске. Аьли болса бояклар аьзир, бояклар коьп асыкларды ыспайламага суьйгенлерге, тек оны ман кызыксынатаганлар, оькинишке, бек сийрек йолыгадылар. Эсимде кайтип ерге бор ман сызып, асыкларды тизип, оларга уьйкен малдын асыгын атып ойнаганымыз. Неше туьрлиси бар эди асык ойынлардын.

Кеделер сол ойын ман ойнап басласа, кеш болганын да билмей калатан эдилер. Эсимизге алайык Дагыстаннын халк язувшысы Бийке Кулунчакова-дын «Казбек» деген повестин. Кайтип Казбек койларды аькелмеге кеткенде, тенълер мен асык ойынга аьвлигип, кеш калады эм койларды мутады. Атасы оны, ат пан келип, шыбырткылайды.

Асыклар акында айтувлар:

-- Асык ойнаган азар, топ ойнаган тозар, кой багып, коьтен ашаган, баьрин-нен де озар.

-- Ойна, балам, сен ойна, аьли ойнар шакларын.

-- Эркин ойна, эркин оьс, коьр дуныяда завьклар.

-- Уьйкен баслар, кишкей косьлар.

-- Болмасан шуьшли, боларсын куьшли.

Алдынгы балалар кимде коьп асык бар деп базласатан эдилер, аьлиги балалар кимде кайдай ызгы маркалы телефон бар деп мактаналар.

Асык ойын колдын усталыгын, коьздинь оьткирлигин кайраган, таза авада, кенъ кырда балалар асык пан завькланып заманды озгарганлар.

Бу куьнлерде ата-бабаларымыздан калган ойынларды яшавга шыгармага, асык ойын ярысларын озгармага бизим баьримиздинь де борьшымыз деп ойлайман.

Оьз хабарьшымыз.

Юмаклар дуныясында

1. Айтайым юмак: бириси сары, бириси ак.
Олар аданас, ойла карындас (куьн коьзи, ай)
2. Канаты йок –ушады, кейи йок юреди (булыт)
3. Ярык яркьрар, япанда тал калтырар (ясынок)
4. Эсиктен кирмесе, тесиктен кирер (ел)
5. Коьзге коьринмес, колга туьспес (ава)
6. Елде кашпас, сувда батпас.
Отта янмас, аязда таймас (буз)
7. Толкынласкан сув-ишпеге ув (тенъиз)
8. Куьлле оьтпес, кылыш кеспес (уьлертки)



9. Тырсылдап ерге туьсер, Терикте сув коьбеер (буршак)
10. Аламан аяк, алтын таяк. Ювырып етпес ялань аяк (уьлертки)
11. Оьлен берсенъ, отламас, от салсанъ токтамас (сув)
12. Коьк шатыр, кара котыр (туьтин)
13. Авада мылтык атылган, сувда балык ойнаган (ясынок)
14. Ак йибекти япкандай, кыста ерди ябады.
Куьн йылтырап басласа, шокрыак болып агады.
15. Алла ясар япысын, темир ашар капысын.
16. Аркасы ман авнамас, авызы ман куьйзер (сыйыр)
17. Басы- тарак, куйргы орак(кораз)
18. Кишкей акт ас, эки туьрли ас (юмыртка)
19. Бели бир увыс, уьйи тар кувыс (кумырска)
20. Бойлы алка, майлы арка (туье)

Енъуьвши кызлар

Оьктемсийди савлай Ногай шоьлимиз, Дагыстан республикамыз бизим футбол ойнайтаган йигерли Карагас авыл К.Ш.Кидирниязов атлы орта мектебининъ окувшылары ман эм олардынъ етекшиси, оьнерли окытувшы Менласанов Адильхан Сагынбекулы ман. «Школьная футбольная лига» депаталган ярыста команда оьзин басыннан алып куьшли этип коьрсетип, тамамлав ойында оьзлерининъ оьткирликлери мен, ийги абзирликлери мен мунадай санларман алдыга шыктылар:

-1/16 финалдаКарагас СОШ-Исмаилов атлы СОШ (Махачкала)-12:0.

-1/8 финалда: Карагас–лицей№9 (Махачкала)9:1

-1/4 финалда: Карагас СОШ-СОШ№59 (Махачкала)-10:1

-1/2 финалда: Карагас СОШ-Лицей №30 (Махачкала) 5:2.

Полуфиналдынъ тамамында Карагас орта мектеби турнирдынъ финалына шыкты. Бзгы ойын 7 куралда 2026 йылда оьтти. Эм шоьл кызлары тагы да алдыга шыктылар. Олардынъ етекшиси Адильхан Менласановтынъ куьнле-куьнлик абзирлик куллыгы босына кетпеди, ол «Энъ ийги тренер» деген атакты да алды, эндиенъ уьвшилер Москва –бас каламызда озгарылаяк футбол ярысына йолланаяклар, оларга йогары уьстинликлерди йорайык.



